

ტარიელ ფუტკარაძე

მარათის ხეობის (ზემო აჭარა)
ისტორიული გზებისა და
ტოპონიმიისათვის
/თედო სახოკიას კვლდაკვალ/

ԳՆԻՆԻ ԾԿԹՅՈՒԹՈՒՆ ԼՈՆԴՅՈՒՆԻՑ

ტარიელ ფუტკარაძე

**მარეთის ხეობის (ზემო აჭარა)
ისტორიული გზებისა და
ტოპონიმიისათვის
/თედო სახოკიას კვლდუკვლ/**

თბილისი
2021

Tariel Putkaradze

**FOR THE PLACE NAMES AND THE
HISTORICAL ROUTES OF THE
MARETI RAVINE (UPPER ACHARA)
/IN THE FOOTSTEPS OF TEDO
SAKHOKIA/**

Tbilisi
2021

წინამდებარე ნაშრომი პროფ. ტარიელ ფუტყარაძის ერთ-ერთი ბოლო სამეცნიერო გამოკვლევაა. მასში გაანალიზებულია 1897 წელს ცნობილი საზოგადო მოღვაწის, მწერლის, ეთნოგრაფისა და პუბლიცისტის – თედო სახოკიას მოგზაურობა ზემო აჭარაში ეთნოგრაფიული და ონომასტიკური მასალის ჩასაწერად.

თ. სახოკიას მარშრუტის შესწავლისა და 2020 წლის ივლის-აგვისტოში ფეხდაფეხ გავლის, ასევე სხვადასხვა ტიპის ხელნაწერი და ბეჭდური წყაროების შეპირისპირების საფუძველზე მკვლევარმა დაადგინა გარკვეული ცდომილებანი ცნობილი მოგზაურის ჩანაწერებში და აღადგინა მის მიერ გავლილი გზის ლოგიკური ვერსია.

წინაპართა გზების ძიებამ მკვლევარი მიიყვანა კუნტიჯვარზე არსებული ლეგენდის გაცოცხლებამდე, რაც დაგვირგვინდა ზემო აჭარის მკვიდრთა ისტორიული ღონისძიების ორგანიზებით – იმერხევთან დამაკავშირებელ, თამარის დროინდელ და ამჟამად გატყვევებულ „შუაგზაზე“ არსებულ ძველ ნაეკლესიარზე ჯვრის აღმართვით.

ნაშრომში თავმოყრილია ზემო აჭარისა და იმერხევის უაღრესად საინტერესო და მრავალფეროვანი ონომასტიკური მასალა.

გამოკვლევა უდავოდ დაინტერესებს ენათმეცნიერებს, ეთნოგრაფებს, ისტორიკოსებს, ფოლკლორისტებს, რელიგიური კულტურის მკვლევართ და, ზოგადად, ეროვნული ქართველოლოგიის საკითხებით დაინტერესებულ მკითხველებს.

მადლობას ვუხდით ბატონ ლევან გორგილაძეს წიგნის გამოცემაში გაწეული დახმარებისათვის.

რედაქტორი:

ნათია ფუტყარაძე

კავკასიის უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი

The presented work is one of the latest scientific research of Prof. Tariel Putkaradze, Travel in 1897 in the Upper Achara of the famous public figure and the writer, the ethnographer and the publicist – Tedo Sakhokia, in order to describe the ethnographic and onomastic data, are analyzed in this study.

After the critical analysis of Tedo Sakhokia's route and following his route step-by-step in 2020, also on the basis of the comparison of the various manuscripts and the published sources the researcher established the particular errors in the notes of the famous traveler and he had restored the logical version of the travelled route.

Investigation of the ancestor's ways took the scholar to the revival of the existing legend about „Kuntijvari“, that was successfully concluded by organizing the historical event of the inhabitants of the Upper Achara — by hoisting the cross at the ruins of the old church in the middle of the afforested road named “Shuagza”, that dates back to the King Tamar's age and was connecting Upper Achara to Imerkhevi.

The interesting and diversional onomastic data of Upper Achara and Imerkhevi are collected in the presented work.

The study definitely would be interesting for the linguists, the ethnographers, the historians, the folklorists, the researchers of the Religious culture and in general, for the readers interested in the issues of the national Kartvelology.

We are thankful to mr. Levan Gorgiladze for the support for publishing this book.

THE EDITOR:

Natia Putkaradze,

Associate Professor, Caucasus University

ოდიტგანვე რთულ გეოპოლიტიკურ ველში მცხოვრები მცირე-რიცხოვანი, თუმცა გამოკვეთილი ინდივიდუალობის მქონე ქართველი ერის 35-საუკუნოვანი ისტორია (კოლხას მეფე აიეტიდან დღემდე) შექმნა ძლიერი პიროვნებების მიერ ორგანიზებულმა უწყვეტმა თავდაცვითმა ომებმა და დაუღალავმა კულტურულ-საგანმანათლებლო ღვაწლმა. ჩვენი ერის ისტორიაში ერთ-ერთი ასეთი ღირსეული პიროვნებაა საზოგადო მოღვაწე, მწერალი, მთარგმნელი, ეთნოგრაფი, პუბლიცისტი თედო სახოკია.

საქართველოს ისტორიული კუთხეების შესწავლაზე, ზოგადად, საქართველოს ისტორიისა და კულტურის წარმოჩენაზე ორიენტირებულ ჟურნალ „მოამბის“¹ მესვეურებთან შეთანხმებით, 1897 წლის ივლის-აგვისტოში 29 წლის თედო სახოკიამ ეთნოგრაფიული და ონომასტიკური მასალის ჩასაწერად იმოგზაურა გურჯისტანსა და აჭარაში. საკუთრივ, ზემო აჭარა მოიარა 1897 წლის 1 აგვისტოდან 24 აგვისტომდე პერიოდში². აქედან მხოლოდ ერთი

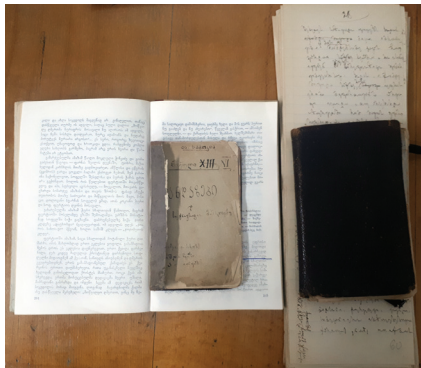
¹ „მოამბე“ – 1894-1905 წლებში თბილისში გამოქვეყნებული ქართულენოვანი ყოველთვიური საზოგადოებრივ-პოლიტიკური, სამეცნიერო და ლიტერატურული ჟურნალი. ჟურნალის რედაქტორი იყო ალექსანდრე ჭყონია (ორი ნომრის დროებითი რედაქტორი იყო ალექსანდრე ჯაბადარი). ჟურნალს აფინანსებდა გამოცემელი: ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძე (ისტორიკოსი, ქუთაისის საადგილმამულო ბანკის მმართველი. მან თავისი ქონების დიდი ნაწილი დაუტოვა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ და საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებებს). ჟურნალს ჰქონდა შვიდი განყოფილება: „ორიგინალი კაზმული მწერლობა, ლექსები და ხალხური სიტყვიერება“ (1); „ნათარგმნი კაზმული მწერლობა, ლექსები და ხალხური სიტყვიერება“ (2); „ისტორია, არქეოლოგია, მწერლობის ისტორია, ბიოგრაფია და ნეკროლოგი“ (3); „კრიტიკა, ბიბლიოგრაფია, სალიტერატურო მიმოხილვა და საბაასო“ (4); „ეთნოგრაფია, ლინგვისტიკა, მოგზაურობა“ (5); „ფილოსოფია, მეცნიერება, საერო განათლება, მეურნეობა, ექიმობა“ (6); „პუბლიცისტიკა, ეკონომიკა, კანონმდებლობა და პოლიტიკა“ (7). „მგზავრის შენიშვნების“ („მგზავრის ჩანაწერების“) ზოგადი სახელით სწორედ მე-5 განყოფილებაშია დაბეჭდილი: ლადო აღნიაშვილის „სპარსეთი და იქაური ქართველები“, ივანე ბექურაულის „ტბათანიდან ნოვათამდე“, თედო სახოკიას ათეულობით წერილი საქართველოს კუთხეების შესახებ, ნიკო ჯანაშიას წერილები აფხაზების/აფხაზეთის შესახებ და სხვ. ასევე, ივანე მარგაიანის, გრიგოლ ყიფშიძის, პეტრე ჭარაიას და სხვათა საინტერესო წერილები ქართველური ენობრივი სამყაროს შესახებ; იხ.: „მოამბე“, 1904, №1 <http://dspace.gela.org.ge/bitstream/123456789/5624/1/moambe%201-1904.pdf>

² თ. სახოკია, მოგზაურობანი, თბ., 1985, გვ. 170, 310.

დღე იყო შუბნის თემის ტერიტორიაზე. ეს ერთი დღეც, ფაქტობრივად, მოუხდა ოლადაურიდან (მდინარე ჩირუხისწყლის ხეობის შუა წელში არსებული სოფელი) ალპურ საძოვრებამდე 30-კილომეტრიანი გზის გავლას. მიუხედავად ამისა, მის მიერ 123 წლის წინ ჩანერილი მასალა მეტად ფასეულია. დაზუსტებას ითხოვს მხოლოდ ცალკეული საკითხები; პირველ რიგში, რამდენიმე ადგილის სახელის (ტოპონიმის) ლოკალიზაცია.

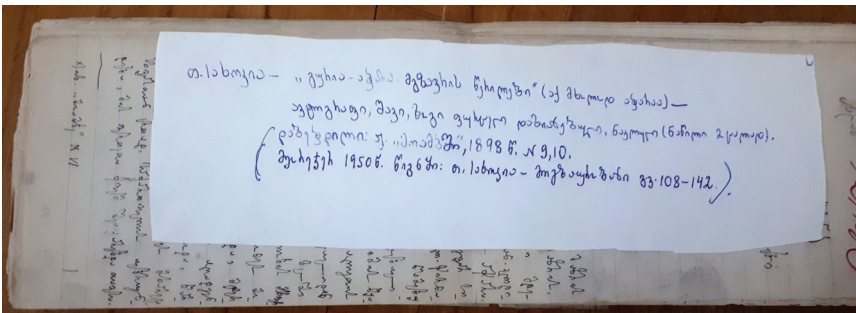
გურია-აჭარაში მოგზაურობისას მკვლევარი პატარა უბის წიგნაკში ფანქრით იწერდა ეთნოგრაფიულ/ონომასტიკურ მონაცემებს (ჩანერის დრო, პუნქტებს შორის სავარაუდო მანძილი, მასპინძელი/რესპონდენტი, ადგილობრივი ყოფის მახასიათებლები, ონომასტიკა...).

თავის ჩანაწერებს თ. სახოკია ერთგან „დღიურს“ უწოდებს³. „უბის წიგნაკის“ ჩანაწერების საფუძველზე ცნობილი ეთნოგრაფი წლების განმავლობაში ქმნიდა სამეცნიერო ხასიათის გამოკვლევებს აჭარა-გურიის შესახებ და, რედაქტორთან შეთანხმებისამებრ, დროულად ბეჭდავდა ჟურნალ „მომამბეში“. თედო სახოკიას ხელისგულისხელა „უბის წიგნაკები“ მეღნიშნულ შესრულებული ხელნაწერებისა და 1985 წელს გამოქვეყნებული წიგნის ფონზე ვიზუალურად ასე გამოიყურება:

³ თ. სახოკია ერთგან საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ უბის წიგნაკში მასალას იწერს ფანქრით. 1985 წელს გამოქვეყნებული წიგნის 151-ე გვერდზე უბის წიგნაკის ჩანაწერებს „დღიურს“ უწოდებს.

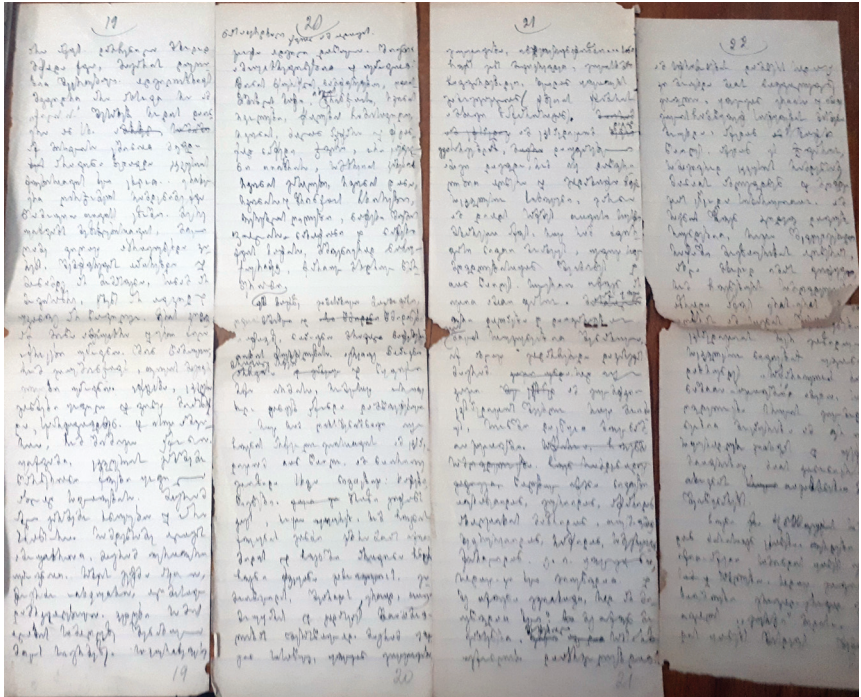
უბის წიგნაკში 1897 წლის აგვისტოს დასაწყისში გაკეთებული ჩანაწერების საფუძველზე თ. სახოკიამ ზემო აჭარის ერთი მხარის – ზორტიყელისა (ალპური აგარები) და ღორჯომის ხეობის – შესახებ პირველი ვრცელი ეთნოგრაფიული ხასიათის გამოკვლევა დაწერა 1897 წლის დეკემბერსა და 1898 წლის პირველ ნახევარში. შესაბამის უბის წიგნაკს ვერ მივაკვლიეთ, მაგრამ ამ წლებით დათარიღებული ვრცელი წერილის ხელნაწერი ინახება ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში – თედო სახოკიას პირად საარქივო ფონდში. თ. სახოკიას ხელნაწერი დაწერილია ვიწრო და გრძელ ფურცლებზე. ორ დიდ საქაღალდეში (№164, №165) წარმოდგენილია 281 ფურცელი; ამათგან მხოლოდ 165-ე საქაღალდეშია აჭარის მასალები (ისიც ნაკლულად). საქაღალდის აღწერილობა ასე გამოიყურება:

აქვე აღვნიშნავ: თ. სახოკიას ოჯახმა, კერძოდ, თ. სახოკიას შვილიშვილმა, პროფ. შუქია აფრიდონიძემ შემორჩენილი ხელნაწერების ძირითადი ნაწილი 1979 წელს გადასცა ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრს, მცირე ნაწილი კი – ქართული ლიტერატურის მუზეუმს (უბის წიგნაკებისა და ხელნაწერების ამჟამინდელი ადგილსამყოფელის შესახებ ინფორმაცია მოგვანოდა თავად ქ-ნმა შუქია აფრიდონიძემ, რისთვისაც მას დიდ მადლობას მოვახსენებთ). 2020 წლის 7 ივლისს ვიყავი ლიტერატურის მუზეუმში. აქ არსებული არც ერთი ხელნაწერი არ არის აჭარა-გურიაში მოგზაურობის შესახებ.

გურია-აჭარის მასალები დაცულია მხოლოდ ხელნაწერთა

ეროვნულ ცენტრში⁴. ნარმოდგენილი ხელნაწერი ტექსტის რედაქტირებული ვარიანტი ავტორმა მალევე დაბეჭდა 1898 წლის „მოამბის“ მე-10, მე-11 ნომრებში⁵ გურია-აჭარაში მოგზაურობის

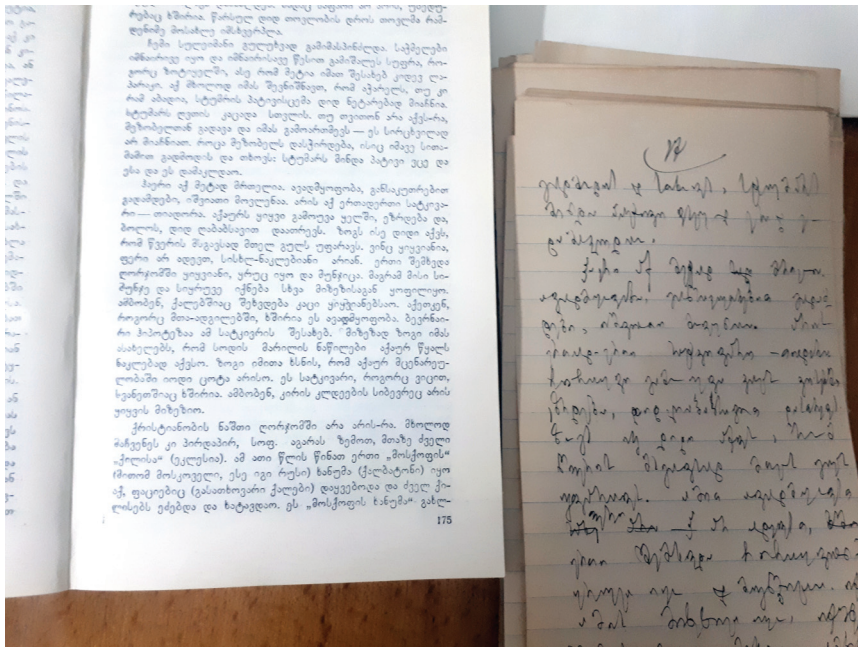

XV და XVI წერილების სახით. საგანგებოდ აღვნიშნავ, რომ ჟურნალ „მოამბეში“ 1898 წელს დაბეჭდილი მასალა და მისი შესაბამისი წყარო – ხელნაწერი – ერთმანეთისაგან გარკვეულწილად

⁴ პანდემიის გამო შეზღუდვების მიუხედავად, თ. სახოკიას პირად ფონდზე მუშაობის საშუალება მომცა ცენტრის დირექტორმა, პროფ. ზაზა აბაძიძემ, რომელსაც დიდ მადლობას მოვახსენებ; მადლიერებას გამოვხატავ, ასევე, ფონდების გულისხმიერი მცველის, ქ-ნი ესმა მანიას მიმართ, რომელმაც დიდი სამსახური გამიწვია.

⁵ გურია-აჭარა (მოგზავრის შენიშვნები), ზორტიყელიდან ხულომდე, XV-XVI, „მოამბე“, 1898, №10, გვ. 25-50.

სხვაობს; უფრო სრულყოფილი და დახვეწილია გამოქვეყნებული ტექსტი; შდრ., მაგ.:

1898-1900 წლებში ჟურნალ „მოამბეში“ დაბეჭდილი ტექსტი მცირეოდენი ცვლილებებით ორჯერ გამოქვეყნდა წიგნში: თედო სახოკია, მოგზაურობანი, თბ., 1950 (რედაქტორი აკადემიკოსი გიორგი ჩიტაია); თედო სახოკია, მოგზაურობანი, თბ., 1985 (რედაქტორი აკადემიკოსი გიორგი ჩიტაია).

გურია-აჭარის შესახებ თ. სახოკიას XVII წერილი დაიბეჭდა 1900 წლის ნოემბერში: გურია-აჭარა (მგზავრის წერილები: ხულო, აჭარის წარსული), XVII სოფელი ხულო და აჭარის წარსული, „მოამბე“, 1900, №11 (ნოემბერი), გვ. 1-26)⁶.

თ. სახოკიას მომდევნო ორი, XVIII და XIX, წერილი, რომლებიც

⁶ http://dSPACE.nplg.gov.ge/handle/1234/155821?fbclid=IwAR1Vw7Jc5j7WhFz4Wu-56gupZ2_1x1RspOAYr0KzG5zXkY3Z_Y_6erl3vLQU

ეხება „ანინდელ აჭარას“ (აჭარის ადმინისტრაციული დაყოფა, გადასახადები, სწავლა-განათლება, ოჯახი და ცოლქმრობა, სამოსელი, ჯანმრთელობა და მკურნალობა...), „მოამბეში“ არ დაბეჭდილა, თუმცა, მათი რიგითი ნომრები „მოამბემ“ გაითვალისწინა და გამოტოვა. ეს სტატიები „დღიურს“ არ მიჰყვება; ისინი აჭარის შესახებ გვიან შექმნილი ეთნოგრაფიული ხასიათის გამოკვლევებია. დასახელებული ორი სტატია არ ჩანს არც თ. სახოკიას ბიბლიოგრაფიაში (იხ. თ. სახოკია, კრებული, თბ., 1969, გვ. 245-296). ამჟამად ჩემს ხელთ არსებული ინფორმაციის საფუძველზე ვფიქრობ, თ. სახოკიამ ისინი პირველად გამოაქვეყნა 1950 წელს გამოცემულ წიგნში „მოგზაურობანი“ (იხ. აჭარის განყოფილება, VI და VII წერილები: 158-181; 182-193; იხ., ასევე, 1985 წლის გამოცემა, გვ. 202-231 და 232-247).

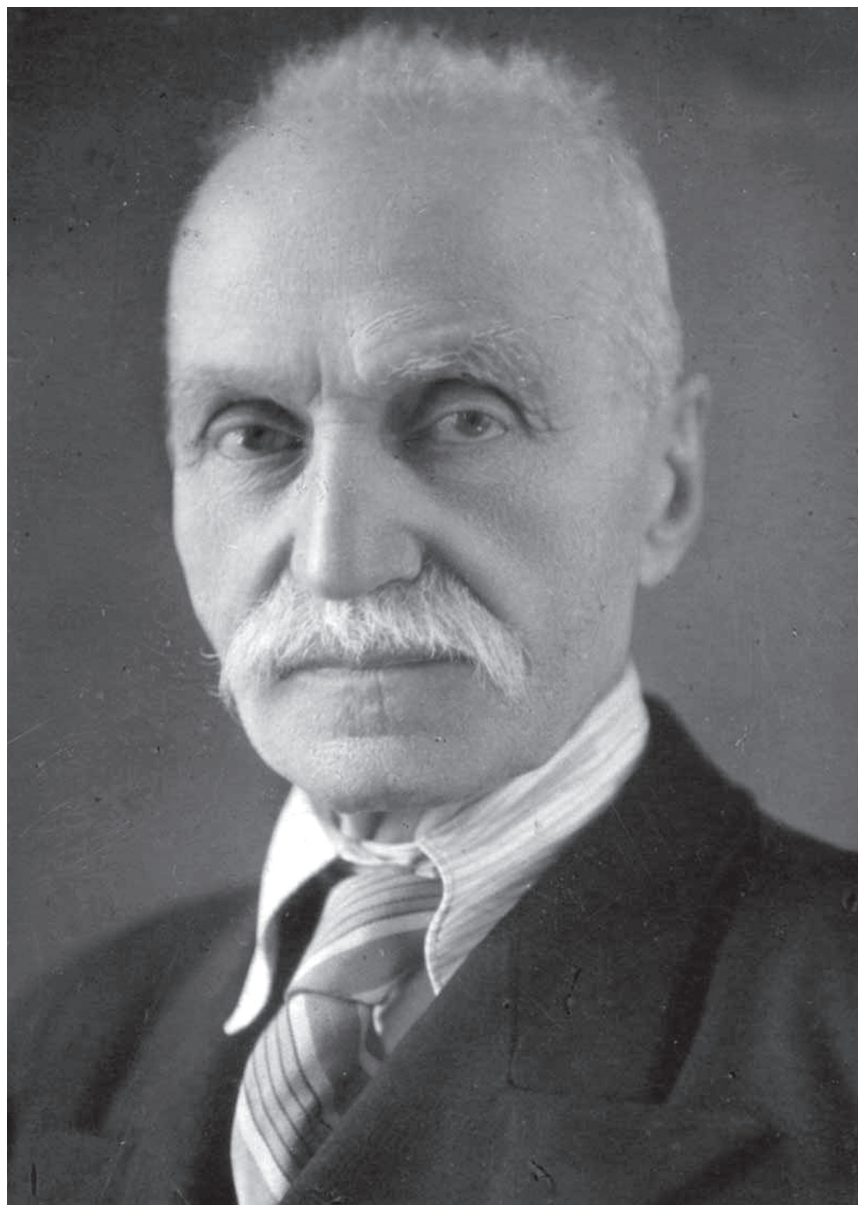
1897 წლის „დღიურის“ საფუძველზე შექმნილი მომდევნო ორი: XX და XXI წერილები „მოამბემ“ დაბეჭდა 1901 წლის მაისში: „გურია-აჭარა (მგზავრის შენიშვნები: ხულოდან ფურტიომდე; თამარ მეფის ხსოვნა; ფურტიო...)“, „მოამბე“, 1901, №5, გვ. 24-45⁷. არქივში არ იძებნება არც 1897 წლის უბის წიგნაკი და არც ამ წერილების ხელნაწერი.

გურია-აჭარის შესახებ თ. სახოკიას XXII წერილია „მარატის ხეობა“. აქ მიმოხილულია ჩვენთვის საინტერესო მარეთის ხეობა. „დღიურის“ საფუძველზე დაწერილი ეს სტატია დაიბეჭდა 1901 წლის აგვისტოში, „მოამბის“ VIII ნომერში⁸. 1950 და 1985 წლებში გამოცემულ წიგნში („მოგზაურობანი“) „მარატის ხეობა“ შესულია აჭარის განყოფილების X წერილად (გურიის განყოფილება მოიცავს 12 წერილს).

ევროპაში განათლებამიღებული დიდებული ეთნოგრაფი თედო სახოკია, როგორც წესი, დეტალურად აღწერს შესწავლილ მხა-

⁷ გურია-აჭარა (მგზავრის შენიშვნები), XX, „მოამბე“, 1901, №5 (მაისი), გვ. 24-45. http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/155845?fbclid=IwAR1wVTElq6doK-ybpb-c5Qmg7QBslxZ3xbDvg_jBlQGBfFLfUmKXpkhw3Q

⁸ http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/155849?fbclid=IwAR3g0b9n69Rz7LUH-hifMpQdYJp6kgfr-YKNZ8s_AOSvdr0kOmXieUql2jfy

თედო სახოკია (1868-1956)

რეებს. გურია-აჭარაში მისი ჩანაწერები უდიდესი განძია ქართველოლოგიისათვის, ასევე, საქართველოს ეკლესიის ისტორიის, ზოგადად, ქრისტიანობისა და მუსლიმანობის ისტორიის მკვლევართათვის. ჩვენი კვლევის კონტექსტში დიდად ფასეულია აჭარის შესახებ მის მიერ ჩაწერილი ეთნოგრაფიული და ონომასტიკური დეტალური მასალა. დეტალურობის თვალსაზრისით, გარკვეულ გამონაკლისს წარმოადგენს ჩვენთვის საინტერესო XXII ნერილი – „მარატის ხეობა“: თ. სახოკიას ამ მნიშვნელოვან გამოკვლევაში მწირია დოკუმენტური მასალა. სამწუხაროდ, ვერ მივაკვლიე ვერც „მარატის ხეობის“ „დღიურს“ (უბის წიგნაკს) და ვერც გრძელ ფურცლებზე მელნით დაწერილ ხელნაწერს, რომლის საფუძველზეც მომზადდა 1901 წლის პუბლიკაცია. თ. სახოკიას შვილიშვილის, პროფესორ შუქია აფრიდონიძის ცნობით, მან 1979 წელს სახლში მომხდარი ხანძრის გამო თ. სახოკიას ყველა არსებული ხელნაწერი ჩააბარა ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრსა და ლიტერატურის მუზეუმს. არც ერთ დაწესებულებაში არ აღმოჩნდა 1897 წლის „დღიური“ და მარეთის ხეობის შესახებ დაწერილი წერილის ხელნაწერი (შესაბამის საქალაქდეს ანერია, რომ ხელნაწერი ნაკლულოვანია). ჩანს, „მარატის ხეობის“ ხელნაწერი მანამდე დაიკარგა, ვიდრე თ. სახოკიას ხელნაწერებს თავს მოუყრიდა ქ-ნი შუქია აფრიდონიძე. დავძენ იმასაც, რომ ჩვენამდე ვერ მოაღწია 1897 წლის ვერც ერთმა იმ უბის წიგნაკმაც, რომელშიც თ. სახოკია აკეთებდა ჩანიშვნებს გურია-აჭარაში მოგზაურობის დროს (სხვა „უბის წიგნაკები“ დაცულია ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში).

ზემოთ წარმოდგენილი ინფორმაცია ასე შეიძლება შევაჯამოთ: ჟურნალი „მოამბე“ დაინტერესებული იყო, პერიოდულად და დროულად დაებეჭდა გამოკვლევები საქართველოს განაპირა კუთხეების შესახებ. აჭარის შესახებ 1897 წელს ჩაწერილი ეთნოგრაფიული მასალების საფუძველზე შექმნილი თ. სახოკიას პირველი გამოკვლევა სტატიად დაიბეჭდა 1898 წლის შემოდგომაზე; მეორე – 1900 წლის შემოდგომაზე, მესამე და მეოთხე კი – 1901 წლის აგვისტოსა და შემდგომ თვეებში. საკუთრივ, მარეთის ხეობის შესახებ უბის წიგნაკში 1897 წლის აგვისტო-

ში ფანქრით ჩანერილი ინფორმაციის საფუძველზე გამოკვლევის დაწერა ავტორმა ვერ შეძლო ოთხი წლის განმავლობაში – 1901 წლის შუა პერიოდამდე („დღიურის“ საფუძველზე სამეცნიერო გამოკვლევის მომზადებას დიდი დრო ესაჭიროება!). აღვნიშნავთ იმასაც, რომ 1901 წელს დაბეჭდილი სტატია თითქმის უცვლელად მეორდება „მოგზაურობის“ ორივე გამოცემაში⁹.

„მარატის ხეობის“ შესახებ 1901 წელს გამოქვეყნებული წერილის ინფორმაციებისა და საარქივო მასალების შეჯერებით ჩანს, რომ თ. სახოკიამ 1897 წლის აგვისტოს დასაწყისში მარეთის ხეობა (ოლადაურიდან ალპურ ზონამდე) გაიარა რუსეთის იმპერიის მიერ დანიშნულ ბათუმის ოლქის ზემო აჭარის ადმინისტრაციის ხელმძღვანელთან – 59 წლის კაპიტან გიორგი ბერიძესთან ერთად¹⁰. არალოგიკურია დავუშვათ, რომ ზემო აჭარის ადმინისტრაციის უმაღლესი პირი მარტო მიდიოდა ხულოდან მარეთის ხეობის ალპურ საძოვრებამდე, რადგან მე-19 საუკუნის ბოლოს აჭარა-გურიაში ხშირი იყო ყაჩაღობა. ფირალების საფრთხის შესახებ თავად თ. სახოკიაც არაერთხელ წერს მოგზაურობისას. დიდი ალბათობით, ბათუმის ოლქის ზემო აჭარის ნაწილის უფროსს თან ახლდნენ: თანაშემწე, ხულოს ბოქაული და რამდენიმე პოლიციელი (ასე იყო, მაგ., ბახმაროში გიორგი ბერიძის ასვლისას; თ. სახოკია, 1985, გვ. 130; იხ. ასევე, გვ. 203). მოკლე

⁹ აჭარაში თ. სახოკიას მიერ ჩანერილი ეთნოგრაფიული მასალის მიმოხილვისათვის იხ. ნ. კახიძე, თედო სახოკია და აჭარა, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ეთნოლოგიის პრობლემები, VI, ბათუმი, 2018, გვ. 7-34.

¹⁰ „ზემო აჭარის ნაწილის უფროსი ალ. ბერიძე“ – თ. სახოკია ასე მოიხსენიებს 1897 წელს რუსეთის იმპერიის ბათუმის ოლქის ზემო აჭარის ადმინისტრაციის უფროსს, პირს, რომელმაც 1890 წელს დაიკავა ხიმშიაშვილების ისტორიული თანამდებობა; სინამდვილეში მისი სახელია გიორგი (კაპიტან გიორგი ბერიძის ბიოგრაფია იხ. ქვემოთ). თ. სახოკია კაპიტან ბერიძეს ზოგან იხსენიებს როგორც: „ზემო აჭარის ნაწილის უფროსს“, ზოგან – „ხულოს მაზრის უფროსს“... (თ. სახოკია, მოგზაურობანი, 1985, 142; 265). 1890 წელს გიორგი ბერიძემ ამ თანამდებობაზე შეცვალა ნესტორ გრიგოლის ძე კანდელაკი (იხ. კავკასიის კალენდარი, 1889, გვ. 125). file:///D:/0.%20%E1%83%90%E1%83%AE%E1%83%90%E1%83%9A%E1%83%98%20%E1%83%AC%E1%83%98%E1%83%92%E1%83%9C%E1%83%94%E1%83%91%E1%83%98/18.%20achara/Caucasus_calendar_1888_for_1889.pdf

დროში ასეთ შემადგენლობასთან ერთად გადაადგილებისას თ. სახოკიას შეეძლო, დაეფიქსირებინა მხოლოდ მანძილი, დრო და ლამისთევის ადგილები. ხელისუფლების პირველ პირთან ერთად სწრაფი მოგზაურობის პირობებში შეუძლებელია, მკვლევარმა დეტალურად, ზუსტად აღწეროს მოცემული ხეობის ტოპონიმთა და ზუსტი ჩანაწერები გააკეთოს აქაური მოსახლეობის ეთნოგრაფიული ყოფის შესახებ; შესაბამისად, ლოგიკურია, რომ თ. სახოკიას წერილის („მარატის ხეობა“) ძირითად ნაწილს შეადგენს: ემინეფენდი ქარცივაძის ოჯახური ყოფის ეთნოგრაფიული აღწერა (აქ ღამე გაათია და ჰქონდა დაკვირვების საშუალება), ფურტიოდან ხიხანამდე გზის ფრაგმენტული დახასიათება, ჩირუხისწყლისა და სხალთისწყლის ხეობების ფლორისა და გეოგრაფიული გარემოს (მთები, ტბები...) და არა – აქაური ტოპონიმის აღწერა; ალპურ ზონაში საზაფხულოდ ასული საზოგადოების აგარების (საზაფხულო დასახლებების) ზოგადი დახასიათება; ასევე: მარეთის ხეობისა და ხიხანის ციხის ლეგენდები და ხიმშიაშვილების ტრაგიკული პერსპექტივის მქონე ვრცელი ისტორია (სამი ღამე გაათენა ხიმშიაშვილთა აგარაკზე).

„მოამბეში“ გამოქვეყნებულ სტატიაში ჩართულია მხატვრული და პუბლიცისტური ეპიზოდებიც. „მარატის ხეობის“ შესახებ გამოკვლევაში შედარებით ზუსტადაა მოცემული მგზავრობის დრო, მანძილი და ლამისთევის ადგილები, მაგრამ ეთნოგრაფიული და ონომასტიკური მასალა გაცილებით მწირია გურიისა თუ აჭარის სხვა ხეობების მონაცემებთან შედარებით. რაც არის, ისიც დაუზუსტებელია. ეს გარემოება თ. სახოკიას მიერ გავლილი გზის სხვადასხვაგვარი ინტერპრეტაციის საფუძველს ქმნის.

წარმოდგენილ გამოკვლევაში ჩვენი მიზანია, დავაზუსტოთ თედო სახოკიას (და გიორგი ბერიძის) მიერ ოლადაურიდან ხიხანამდე გავლილი გზა და მოვახდინოთ დასახელებულ ტოპონიმთა ლოკალიზაცია. მსჯელობისას თ. სახოკიას მასალას ვიმოწმებ 1985 წლის „მოგზაურობანის“ მიხედვით.

მივყვეთ თ. სახოკიას ტექსტს:

ჩირუხისწყლის ხეობის სოფელ ოლადაურიდან ალპური ზო-

ნის გავლით სხალთისწყლის ხეობისაკენ მიმავალ გზაზე ზემო აჭარის ადმინისტრაციის პირველმა პირმა (მხლებლებთან ერთად) და თ. სახოკიამ 1897 წლის აგვისტოს დასაწყისში პირველი ღამე გაათიეს ოლადაურში ემინ-ეფენდი ქარცივაძესთან (დედაჩემის, ნათელა ვაშაყმაძის, ბების – ფითნეთის – მამის ოჯახში)¹¹. თ. სახოკია წერს:

მეორე დღეს „ოლადაურიდან გამოსულებმა გავიარეთ რამდენიმე პატარა სოფელი (ხაზი ჩემია – ტ.ფ.) და შევუდექით საზაფხულო საძოვრების აღმართსაც. ამ აღმართთან ერთად იწყება საუცხოო ტყე სოჭისა... საცა ტყე თავდება, საძოვრები – ეგრეთ წოდებული მანყვალთის (ხაზი ჩემია – ტ.ფ.) საძოვრები – იწყება. აქვე რამდენიმე ხის ჯარგვლები ანუ ყიშლები დგას საქონლისა და ადამიანის სადგომად... ყიშლებს გარშემო ცოტად თუ ბევრად აკრავს ტყე, მაგრამ რაც უფრო შორდებით, ტყე თანდათან ისპობა და გამოდიხართ წმინდა ალპურ საძოვრებზე (ხაზი ჩემია – ტ.ფ.), რომლებიც შეფენილია მთების კალთებსა და ქედებზე. ამ მთის სივრცეზე გამოსვლისთანავე ვაკის გაკვალული გზა იკარგება (ხაზი ჩემია – ტ.ფ.) და მის ადგილს იჭერს ბილიკები. მთა ამ ბილიკებით დაქსელილია და თუ, პირდაპირ მიმართულებას აცდით, განსაკუთრებით ნისლ-ბურუსის დროს, მთელი დღე ივლით უგზო-უკვლოდ და დანიშნულ ადგილს მაინც ვერ მიაღწევთ. ამ შემთხვევისათვის მთავარი მიმართულების ბილიკს აქეთ-იქით მხარეზე ყოველი მიმართულებით ორ-სამ მხარის მანძილზე მიწაში ჩარჭობილია მოდიდო ქვები და მათი შემწეობით ადამიანი ადვილად პოულობს გზას... ადრეული ზამთარისათვის აქა-იქ კლდეზე დიდი ლოდებია კაცის მსგავსად აყუდებული, რომელსაც

¹¹ ემინ-ეფენდი ქარცივაძე – ლომან-ეფენდი ქარცივაძის შვილი – დიდებული ქართული ოჯახი, რომელსაც დიდი გავლენა ჰქონდა ოსმალეთის მიერ ოკუპირებულ საქართველოში. ლომან-ეფენდი ქარცივაძის დამსახურებაა, რომ ზემო აჭარა მთლად არ დაიცალა მუჰაჯირობით – რუსეთისა და ოსმალეთის ერთობლივი გეგმის შესაბამისად (ბიბლიოგრაფიისა და საკითხის ისტორიისათვის ვრცლად იხ., ტ. ფუტკარაძე, მ. ლაბაძე, ფ. ჩელები, მუჰაჯირობის რეალური ისტორია და ქართველ მუჰაჯირთა შთამომავლების დღევანდელი თვითაღქმა, 2020, Bulgarian Historical Review (იბეჭდება).

„ქვა-კაცას“ ეძახიან და რომელსაც მთაზე თოვლის დროს იგივე დანიშნულება აქვს, რაც მეზღვაურთათვის ზღვაზე კანდელს... ამ მთაზე აჭარლებთან ერთად ამოდიან შავშელებიც...“ (გვ. 268-269). თ. სახოკიას ტექსტის მიხედვით, მოგზაურებმა მეორე ლამე გაათიეს ალპურ საძოვრებზე; დილით მათ დაინახეს თეთრად გადაპენტილი კარჩხალის მწვერვალი, შემდეგ გაიარეს ორი ტბა (ბოლაგოლი და ყარაგოლი), „დაუპირდაპირდნენ“ სოფელ კუნტიჯვარს და ჩავიდნენ სარიჩარში, ხიმშიაშვილების აგარაკზე, სადაც დარჩნენ სამი დღე-ღამის განმავლობაში (გვ. 270-271).

ამ საინტერესო ჩანაწერში ერთი არსებითი წინააღმდეგობაა:

ოლადაურიდან მანყვალთის საძოვრებისკენ ამავალ გზაზე არ არის რამდენიმე პატარა სოფელი. გარდა ამისა, ოლადაურიდან მანყვალთის საძოვრებისკენ სამარხილე გზა სოფლიდანვე ციცაბო აღმართით იწყება; ტყით დაფარულ ამ კილომეტრიან აღმართზე (იხ. სურათი) არასოდეს არსებულა ოლადაურის მსგავსი რამდენიმე პატარა სოფელი.

მოკლედ ოლადაურის ისტორიის შესახებ:

მე-16 საუკუნის მეორე ნახევრის ოსმალური აღწერის მიხედვით, სოფელი ოლადაური არ არსებობს (შდრ., აღწერილია: შუბ-

ანი, მანყვალთა, კარაპეტი, უჩამბა, დაბაძველი, ფურტიო...). 1835 წლის ოსმალური აღწერის მიხედვით,¹² ოლადაურსა¹³ და ჯუმუშაურში¹⁴ ერთად მხოლოდ 13 კომლი ცხოვრობს¹⁵. ოლადაური პატარა სოფელია მე-19 საუკუნის დასასრულსაც;

კერძოდ, ზაქარია ჭიჭინაძის ცნობით, 1889 წელს ოლადაურში იყო 15 კომლი, ჯუმუშაურში – 10¹⁶. შდრ.: ამ დროისათვის ხეობაში საკმაოდ დიდი სოფლები იყო: ფურტიო (40 კომლი), ნენია (40 კომლი), დღვანი (40 კომლი), მანყვალთა (40 კომლი) და დარჩიძეები (40 კომლი)... ზ. ჭიჭინაძე 1889 წელს არსებულ სოფელ ოლადაურის შესახებ წერს: „ოლადაური, 15 კომლი. აქ ცხოვრობს მოხუცი ჰაჯი ლომან ეფენდი ქარცივაძე. ეს გაიზარდა სტამბოლში, იქ დიდი ადგილი ეკავა, ხონთქრის კარის ჯამეში ხოჯად იყო და უფროს მასწავლებლად სულთან მამულის სასულიერო სასწავლებელში 18 წელიწადს. ხანში შესვლის შემდეგ ეს თავის სამ-

¹² XIX ს-ის 30-იან წლებში სულთან მაჰმუდ II-მ ოსმალეთის იმპერიაში ჩაატარა მოსახლეობის აღწერა. იგი მიზნად ისახავდა ქვეყანაში სამხედრო პოტენციალის შესწავლას, ამიტომ 1835 წელს აღწერილ იქნა აჭარის ყველა სოფლის ყველა მამაკაცი (ასაკის მიუხედავად). ოსმალურენოვანი მასალა თარგმანითურთ მოგვიმზადა პროფ. ზაზა შაშიკაძემ 2020 წლის 20 ივლისს, რისთვისაც მას დიდ მადლობას მოვახსენებთ.

¹³ ზ. შაშიკაძე ფიქრობს, რომ ხელნაწერის მიხედვით, სოფლის სახელი შეიძლება წაეიკითხოთ, როგორც ოლოდაური, ოლუდაური.

¹⁴ ხელნაწერში ფიქსირებულია „ჩამაშაური“. ზ. შაშიკაძის აზრით, ეს დღევანდელი სოფელი ჯუმუშაურია. მისივე აზრით, ამოსავალია ხელნაწერის ვარიანტი, რომელიც შემდგომში შეიცვალა თურქულის გავლენით.

¹⁵ ზ. შაშიკაძე, მ. მახარაძე, აჭარის ლივის ვრცელი და მოკლე დავთრები“, თბ., 2011, გვ. 52-81. მაგ., შუბანში (იორამის ციხის რაბათში) ცხოვრობენ (დასახელებულია კომლების პირველი პირები): მახარობელ ძე გაბრიელისა, ანოსიმი (ძმა მისი), გოგიჩა ძე აბარნუდისა, ელისე (ძმა მისი), ფირანი ძე ლევანისი, გაბრიელ (ძმა მისი), ოსეფა ძე შაქარისი, იოანე (ძე მისი), ნონია (ძე ამროსისა), მახარებელ (ძე მისი), სურა, დანიელ (ძმა მისი), მახარებელ ძე სევერიანესი, ზალირა ძე ალისუნისა, ვარძელი გუგულისა (სულ 15 კომლი). იორამას ციხის ანუ შუბნის ციხის ამჟამინდელი სახელწოდებაა გოგოლაურის ციხე.

¹⁶ „1855 წ. აქედამ რამდენიმე კომლი ოსმალმა გადაასახლა წინააღმდეგობის გამო“ – ზაქარია ჭიჭინაძე, „მუსულმან ქართველობა და მათი სოფლები საქართველოში“ (გამოცემული იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტაშვილის საფასით), ტფილისი, 1913, გვ. 180).

შობლოში დაბრუნდა და ხულაში სასულიერო სკოლა გამართა, სადაც 100-მდე ქართველ მოლებს ასწავლიდა. სულთნისაგან ამას თვეში ათი ოქრო პენსია ჰქონია. ეს რუსის მთავრობამაც პატივით მიიღო. ბევრი ძველებური ამბები იცის ამ პირმა, ნამეტურ გათათრების შესახებ¹⁷. უეჭველია, რომ XVII-XIX საუკუნეებში სოფელ ოლადაურში 15 კომლზე მეტი მოსახლე არ ფიქსირდება.

ამრიგად, თ. სახოკიას ტექსტში საეჭვოა ან საძოვრების დასახელება, ან საძოვრებამდე რამდენიმე სოფლის არსებობა. ვფიქრობ, ლოგიკურ ეჭვს ვერ დაექვემდებარება თ. სახოკიას ცნობა, რომ ოლადაურიდან ალპურ ზონამდე გზაზე ხელისუფლების წარმომადგენლებთან ერთად მიმავალმა ეთნოგრაფმა კიდევ რამდენიმე პატარა სოფელი გაიარა (ეს ფაქტი მოგზაურს არ დაავიწყებოდა!); შესაბამისად, საეჭვოა ალპური ზონის სახელის სისწორე, მით უმეტეს, ავტორი მას ასე მოიხსენიებს: „ეგრეთ ნოდებული მანყვალთის საძოვრები“ (ვრცლად იხ., ქვემოთ).

ოლადაურიდან „ალპური ზონის აღმართამდე“ რამდენიმე სოფელი ამჟამინდელი შუბნის მიმართულებითაა: ოლადაური > მახალაკეთი > შუბანი > ტომაშეთი > ნელათი > ჩირუხის მთის ალპური ზონა; ოლადაური > მახალაკეთი > შუბანი > დარჩიძეები > ჩირუხის მთის ალპური ზონა. ჩემი აზრით, ჩირუხისწყლის ხეობიდან სხალთისწყლის ხეობისაკენ მიმავალი ხელისუფლების პირველი პირის ცხენოსანთა ჯგუფმა ოლადაურიდან „რამდენიმე სოფელი“ სწორედ შუბნის (/ტომაშეთის, ნელათის, დარჩიძეების) ალპური საძოვრების მიმართულებით გაიარა და არა – მანყვალთის საძოვრებისა. ხიხაძირის სარიჩარამდე გზაზე კი მოგზაურებ-

¹⁷ ზაქარია ჭიჭინაძე, „მუსულმან ქართველობა და მათი სოფლები საქართველოში“ (გამოცემული იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტაშვილის საფასით), ტფილისი, 1913, გვ. 180-181. მასალა ჩანერილია 1889 წელს. http://dSPACE.gela.org.ge/bitstream/123456789/5654/3/%E1%83%9B%E1%83%A3%E1%83%A1%E1%83%A3%E1%83%9B%E1%83%90%E1%83%9C%20%E1%83%A5%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%97%E1%83%95%E1%83%94%E1%83%9A%E1%83%9D%E1%83%91%E1%83%90%20%E1%83%93%E1%83%90%20%E1%83%9B%E1%83%90%E1%83%97%E1%83%98%20%E1%83%A1%E1%83%9D%E1%83%A4%E1%83%9A%E1%83%94%E1%83%91%E1%83%98%20_1_.pdf

მა ნახეს ჩირუხის მთაში არსებული შრატციანის ან გასალიანის ტბა და სარიჩარის თავზე არსებული ყარაგოლი (შავი ტბა). ვფიქრობ, გიორგი ბერიძემ აჭარლებსა და შავშელებს შორის დაპირისპირება მოაგვარა ჩირუხის ალპურ საძოვრებზე და არა მანყვალთის საძოვრებზე; შესაბამისად, მართალია თ. სახოკიას ცნობა, რომ ოლადაურიდან ალპურ საძოვრებამდე გზაზე რამდენიმე პატარა სოფელია, ხოლო მცდარია ალპური საძოვრების სახელი: 4 წლის შემდეგ დაწერილ წერილში მკვლევარს სოფლების სახელები აერია ერთმანეთში: ტექსტში, „მანყვალთის საძოვრების“ ნაცვლად, უნდა იყოს „შუბნის საძოვრები“.

მანყვალთის მკვიდრ პედაგოგს, ბ-ნ ნოდარ მაკარაძეს ეჭვი არ შეაქვს თ. სახოკიას წერილის იმ მონაკვეთში, სადაც მოგზაური ახსენებს „მანყვალთის საძოვრებს“; პარალელურად ფიქრობს, რომ თ. სახოკიამ (კაპიტან ბერიძესთან ერთად) ოლადაურიდან გაიარა: დიდქვა, ნადიკვარი, თამარჭალა (ოლადაურის ზემო ნაწილში დამრეც ფერდობზე ამჟამად არსებული ორ-/სამკომლიანი უბნები). ამ „სოფლების“ გავლის შემდეგ კი: დაგაზული (ციცაბო აღმართი) > მანყვალთის ყიშლები (შედარებით გაშლილი სივრცე) > მანყვალთის საძოვრები (მაღალი მთების ფერდობებზე არსებული ალპური ზონა): კორტოხის ფერდი (უმაღლესი წერტილის სიმაღლე: დაახლოებით, 2300 მ.) > ყელი (სიმაღლე: 2244 მ.) > უნაგირა (სიმაღლე: 2340 მ.) > ქურთინაომარი (სიმაღლე: 2700 მ.) და, დაახლოებით, ამავე სიმაღლის საჭილოფე, სადაც იყო აჭარლებსა და შავშელებს შორის სადავო საძოვრები (და არა იაილები – ტ.ფ.). ნ. მაკარაძისვე მტკიცებით, თ. სახოკიამ და გ. ბერიძემ საჭილოფესა თუ ქურთინაომარის გადაღმა მხარეს გაათიეს ლამე¹⁸. ნ. მაკარაძის აზრით, დილით სწორედ ქურთინაომრიდან დაინახა თ. სახოკიამ კარჩხალის მთა. აქედან: იმერხევის ალპური საძოვრები (ამჟამინდელი თურქეთის მხრიდან) > მაჭარული (თურქეთის მხრიდან). მისივე აზრით, მაჭარულიდან თ. სახოკიას ჰქონდა ორგვარი შესაძლებლობა: (1) სოფელ ტომაშეთის გავლით: წელათი > ჩირუხი/

¹⁸ შდრ.: თ. სახოკია წერს, რომ ლამე გაათიეს ხევში და არა – ასეთ სიმაღლეზე.

ჯინალი > სარიჩარი (სხალთის ხეობის სათავე); (2) მაჭარული > ლელვანის თავი > ჩირუხი/ჯინალი > სარიჩარი (სხალთის ხეობის სათავე). ნ. მაკარაძე ფიქრობს, რომ ჩირუხიდან ხიხაძირის აგარებამდე გზაზე მგზავრებმა ნახეს ორი ტბა; პირველი ტბა – „ბოლაგოლი“ – შეიძლება იყოს შრატინი ან ამჟამად თურქეთის ტერიტორიაზე არსებული რომელიმე ტბა, მეორე კი არის სხალთის ხეობაში არსებული შავი ტბა („ყარაგოლი“)¹⁹.

თედო სახოკიას (და გიორგი ბერიძის) მიერ გავლილი გზის ამ საინტერესო ინტერპრეტაციას²⁰ რამდენიმე არსებითი დაბ-

¹⁹ თ. სახოკიას გავლილი გზის შესახებ ბ-ნმა ნ. მაკარაძემ თავისი თვალსაზრისი ჩამაწერინა 2020 წლის 15 ივლისს. ამავე წლის 31 ივლისს ჩვენ (ორივენი) ბ-ნ სულიკო მახარაძესთან ერთად ავედით მანყვალთის საძოვრებზე. მანქანა დიდი წვალებით ავიდა ყელამდე (გადასასვლელია). შემდეგ მე და ბ-ნი ნოდარი ციცაბო აღმართით ავედით უნაგირა სერზე და წავედით ქურთინაომრისკენ. ნისლის გამო გზა აგვერია, დაახლოებით, 2500 მეტრ სიმაღლეზე (ციცაბო დაღმართზე მანქანამდე ძლივს ჩამოვალნიეთ).

²⁰ სასიხარულოა, რომ ჩემ მიერ თედო სახოკიას მოგზაურობის მარშრუტის, ასევე, კუნტიჯვრისა და ბებერაულის ეკლესიის თემების გააქტიურების შემდეგ სოციალურ ქსელში გაიზარდა ინტერესი ზემო აჭარის ისტორიული ძეგლებისა და მარეთის ხეობის ძველი გზების მიმართ. ზოგჯერ ეს ინტერესი გადადის დაუსაბუთებელ ინტერპრეტაციებში; მაგ., ზოგი ფიქრობს, რომ თ. სახოკიამ ოლადაურიდან ჩირუხისწყლის ხეობაში რამდენიმე სოფელი გაიარა კარაპეტის მიმართულებით და შემდეგ შავშეთისწყლის ხეობის გავლით გადავიდა სხალთისწყლის ხეობაში. ისტორიული გზების, ზოგადად, გეოგრაფიის, ასევე, თედო სახოკიას წერის სტილის ნაკლებმცოდნისათვის აღვნიშნავ, რომ ოლადაურიდან „მანყვალთის საძოვრებისკენ“ (ქურთინაომრისაკენ) წამსვლელი არ წავიდოდა კარაპეტის გავლით, რადგან ოლადაურიდან ადის ორი სამარხილე გზა მანყვალთის იმ საძოვრებამდე (ქურთინაომარი, საჭილოფე), რომლებიც შეიძლება სადავო ყოფილიყო აჭარლებსა და შავშელებს შორის. გზას: მანყვალთა > სამზიარის დასახლება > გამოღმა კარაპეტი > გაღმა კარაპეტი > კარაპეტის ქალები > მანყვალთის აგარები იყენებდნენ მანყვალთის აგარებში (იაილებში) წამსვლელი გლეხები – ის ოლადაურელები, რომელთა საზაფხულო აგარები იყო მანყვალთის იაილებში. გარდა ამისა, ის, ვინც ჩირუხისწყლის ხეობიდან შავშეთისწყლის ხეობის გავლით წავიდოდა სხალთისწყლის ხეობაში, ათეულობით კილომეტრით ულოგიკოდ დაიგრძელებდა სავალს. ასეთი მარშრუტის არჩევის შემთხვევაში, გამორიცხულია, ერთ დღეში ვინმემ ცხენით დაფაროს სამი მდინარის სათავეების გავლით არსებული ურთულესი ბილიკები, ხშირ შემთხვევაში კი, გაუვალი ტყე და ბუჩქები, რომლებიც არის „მანყვალთის საძოვრებიდან“ ხიხაძირის სარიჩარამდე (იხ. ქვემოთ).

რკოლება ახლავს:

(1) ოლადაურის ცენტრიდან, კერძოდ, ქარცივაძეების უბნიდან, ერთი სამარხილე გზა გაივლის ოლადაურის რამდენიმე სხვა უბანს: მაკარაძეების უბანი > ნაჩამურები > დიდქვა; შემდეგ: სოჭინარი (სათიბი, ადრე რამდენიმე სოჭი ყოფილა) > ნადიკვარა (ოლადაურის უბანი) > თამარჭალა (ოლადაურის უბანი) > სამელო (სათიბი) > მოზრითი (სათიბი) > ნაბოლოკვარი (სათიბი) > ავაზნის პირები (ყიშლები) > ქუშინარი (სათიბი)...²¹

მეორე სამარხილე გზა: ოლადაური (ნაჩამურები) > სანუმპარა > დაგაზულები > ქუშნარი.

აქედან გზა მიდის როგორც მანყვალთის აგარებისკენ, ასევე, საჭილოფისაკენ.

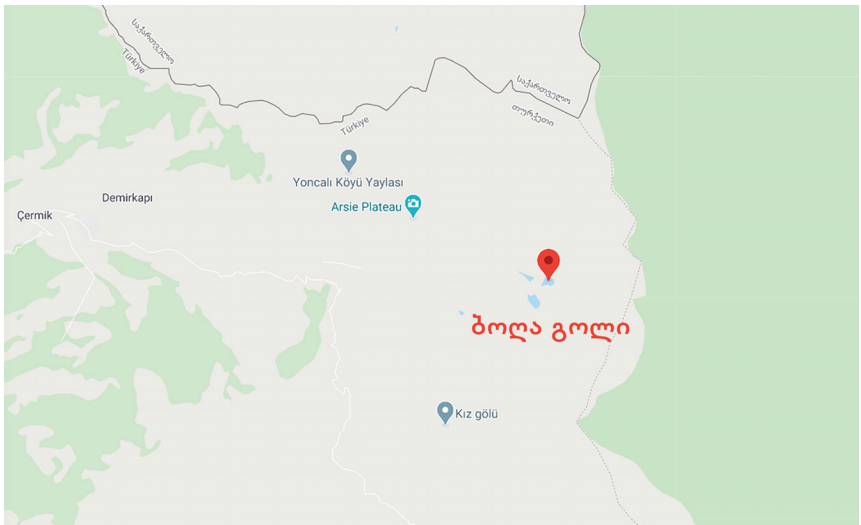
ადგილობრივთა ინფორმაციით, 120 წლის წინ საერთოდ არ იყო დასახლება ნაჩამურებში, თამარჭალასა და ნადიკვარაში; მაგ., ილია ქარცივაძისა და ოთარ ფუტკარაძის ცნობით, თამარჭალაში პირველი სახლი აშენდა 1934 წელს. ნადიკვარაში – 1935 წელს.

²¹ მიკროტოპონიმთა თანამიმდევრობა 2020 წლის 31 ივლისსა და 30 აგვისტოს ჩამანერინეს მანყვალთელმა ნოდარ მაკარაძემ (65 წლის), ოლადაურელებმა: ილია ქარცივაძემ (ლომან ეფენდი ქარცივაძის შთამომავალმა), ოთარ მაკარაძემ (80 წლის) და ქ-ნმა თინა მაკარაძემ.

გარდა ამისა, შეუძლებელია, სოფლის პატარა უბანი (მაგ., დიდქვა) თ. სახოკიას ცალკე სოფლად მოსჩვენებოდა (მაშინ როცა, მიმდებარე ოლადაურისხელა სოფელი ჯუმუშაური საერთოდ არ ახსენა).

(2) ნაკლებლოგიკურია, ასევე, თ. სახოკიას (და ჯგუფის) მიერ გზად ნანახი (და არა – შორიდან დანახული) პირველი ტბის (ბოლა-გოლის) ძიება ამჟამინდელი თურქეთის ტერიტორიაზე, რამდენადაც არსიანის ძირში არსებული „ბოლა-გოლი“ არ არის ჩირუხიდან სხალთისწყლის ხეობისაკენ მიმავალ გზაზე; მეტიც, არსიანის უმაღლესი მწვერვალის ძირში არსებული სამი ტბა შავშეთიდან ჩირუხისაკენ თუ სარიჩარისაკენ მომავალი გზების მარჯვნივა და ოლადაურიდან თუ მანყვალთის საძოვრებიდან მომავალი ადამიანი იქ ვერ მოხვდება.

შავშეთიდან დემირყაფისაკენ წამოსული ადამიანიც კი, გზიდან საგანგებოდ მარჯვნივ თუ არ გადაუხვია, ბოლა-გოლის ტბებს ვერ ნახავს. ამ ტბებიდან სარიჩარამდე გზასაც თუ გავითვალისწინებთ, ე.წ. მანყვალთის საძოვრებიდან სარიჩარამდე ცხენოსნებს, სულ მცირე, ორი დღე დასჭირდებოდათ; არადა, თ. სახოკია წერს, რომ ალპური საძოვრებიდან დაუბრკოლებლად,

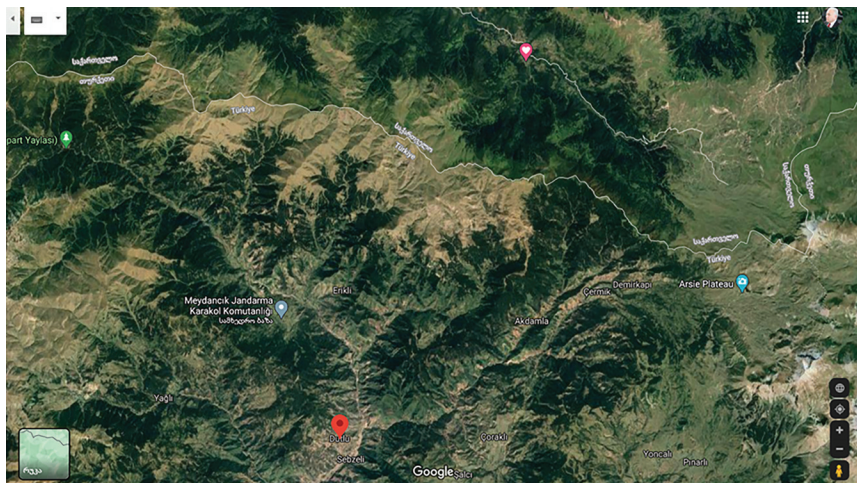
დაულამებლად, აუჩქარებლად ერთ დღეში (თუ უფრო ნაკლებში) გადავიდნენ სარიჩარამდე.

(3) მე კარგად ვიცნობ თურქეთის რესპუბლიკის საზღვრებში არსებულ შავშეთისწყლის ხეობას, მით უმეტეს, მანყვალთის გადაღმა არსებული დიობანის (მეიდანჩიკის) თემის ალპურ საძოვრებს. გარდა ამისა, 2020 წლის 7 და 18 აგვისტოს ბ-ნ სულიკო მახარაძესთან და დიდად პატივსაცემ მესაზღვრეებთან (შაქრო მემიაძე, ზურაბ ქარცივაძე, იოსებ ფუტყარაძე; ხვიჩა ფუტყარაძე, ირაკლი ვაშალომიძე) ერთად საზღვრის გასწვრივ მანქანით გავიარე, დაახლოებით, 32 კილომეტრი ახალგაკეთებული სამხედრო გზით; შესაბამისად, დაბეჯითებით შემიძლია ვთქვა:

მანყვალთის საძოვრებიდან ჭანჭახამდე შკერის (დეკას სახეობაა) გაუვალი ბუჩქებით დაფარულ თუ ციცაბოფერდობებიანი მთაგრეხილის ურთულეს მონაკვეთზე დიდი გაჭირვებით შეიძლება მოვიდნენ ცხენოსნები, მაგრამ შეუძლებელია მთაგრეხილით ჭანჭახიდან ჩირუხამდე მანძილის გავლა, რამდენადაც ჭანჭახის, სამარილესა და ჩირუხის უნაგირას კლდოვანი მთები სრულიად გაუვალია: მგზავრი მაჭარულამდე თუ მოაღწევდა, შემდეგ ან უნდა ჩასულიყო შავშეთის წყლის ხეობის სიღრმეში – ივეთის/მისირლის გავლით სურევანამდე (დუთულუ) და ამოსულიყო გ. ყაზბეგის მიერ კარგად აღწერილი გზით რკინის კარამდე (დემირყაფამდე): გარყლობი (Gorakle) – ჩიხთა (Akdemla) – ჯინალი (Illica) – მიქელეთი (Germik) – რკინის კარი (Demirkapi). ანდა, მაჭარულიდან უნდა ჩამოსულიყო მარეთისწყლის ხეობაში ტომაშეთამდე და აქედან ასულიყო ჩირუხის ალპურ საძოვრებამდე, შემდეგ კი – სარიჩარამდე. ცხენოსნებს ამ ორივე გზის გასავლელადაც ორი დღე მაინც დასჭირდებოდათ, რადგან ორივე შემთხვევაში მგზავრი, დაახლოებით, 2500 მეტრიდან უნდა ჩამოვიდეს, დაახლოებით, 1400 მეტრ სიმაღლეზე. ასეთი სიმაღლიდან დასაშვები გზა სამგზავროდ ურთულესია (გზების შესახებ იხ. ქვემოთ).

ბ-ნი ნოდარ მაკარაძისადმი დიდი პატივისცემის მიუხედავად, კიდევ ერთხელ აღვნიშნავ: თ. სახოკიას მიერ მოწოდებული სხვა ინფორმაციების გათვალისწინებით, უფრო ლოგიკურია,

ვიფიქროთ, რომ 1897 წლის ექსპედიციიდან ოთხი წლის შემდეგ (როცა „მარატის ხეობის“ შესახებ წერილს წერდა) თ. სახოკიას სწორად არ ახსოვდა ალპური საძოვრების სახელი, ვიდრე დავუშვათ, რომ ოლადაურიდან ალპური ზონის აღმართის დაწყებამდე გზის მონაკვეთში ეთნოგრაფმა „გამოიგონა“ „რამდენიმე პატარა სოფელი“ და ურთულესი მარშრუტით ერთ დღეში გაიარა, სულ მცირე, 50 კილომეტრი მანყვალთის საძოვრებიდან სარიჩარამდე.

გარკვეული ცდომილებების მიუხედავად, თ. სახოკიას 1901 წელს გამოქვეყნებული ტექსტი მარეთის ხეობის შესახებ იმდენ ინფორმაციას შეიცავს, რომ შესაძლებელია აღვადგინოთ თ. სახოკიასა და გ. ბერიძის მიერ 1897 წელს რეალურად გავლილი გზა; კერძოდ, დიდი ალბათობით, ზემო აჭარის ხელისუფლების უმაღლესი პირი დავის მოსაგვარებლად შუბნის თემის სოფლების გავლით ეწვია ჩირუხის სტრატეგიულ ალპურ საძოვრებს; შესაბამისად, მოგზაურებმა გაიარეს არა სამი მდინარის (ჩირუხისწყლის, შავშეთისწყლისა და სხალთისწყლის) სათავეებში, საშუალოდ, 2000-2700 მეტრზე არსებული არსიანის მთაგრებილის გაუვალი სერები თუ ბილიკები, არამედ „ოლადაურის ზემოთ“, ჩირუხისწყლის ხეობის სოფლებს (შუბანს, ტომაშეთს, წელათს, დარჩიძეებს)

შორის რეალურად არსებული საურმე/სამარხილე გზა²². თ. სახოკიას ინფორმაციას ალპურ საძოვრებამდე რამდენიმე სოფლის გავლის შესახებ და ჩემულ დაშვებას, რომ ეს სოფლები შუბნის თემში მდებარეობენ, ამყარებს თ. სახოკიას ტექსტში არსებული საყურადღებო ინფორმაცია და მისი ზოგი მონაცემის ლოგიკური ანალიზი; კერძოდ:

1. „ეგრეთ წოდებული მანყვალთის საძოვრები“.

თ. სახოკია წერს: „ოლადაურიდან გამოსულებმა გავიარეთ რამდენიმე პატარა სოფელი და შევუდექით საზაფხულო საძოვრების აღმართს. აღმართთან ერთად იწყება სოჭის საუცხოო ტყე. ტყე რომ მთავრდება, საძოვრები – ეგრეთ წოდებული მანყვალთის საძოვრები – იწყება“ (გვ.268)...

რატომ ეგრეთ წოდებული?

ეთნოგრაფიულ-ონომასტიკურ დოკუმენტურ მასალაში მკვლევარი ტოპონიმის შესახებ არასოდეს იყენებს ფრაზას: „ეგრეთ წოდებული“. თ. სახოკიას სხვაგან მსგავსი რამ არსად უნერია. ვფიქრობ, ევროპული განათლების მეცნიერის „ორჭოფობა“ შემთხვევითი არ უნდა იყოს: ტოპონიმის ამგვარი მსაზღვრელით თავად ავტორსაც შეაქვს ეჭვი ადგილის სახელის სიზუსტეში. ჩანს, მკვლევარს საძოვრების სახელი არ ჰქონდა ჩანერილი და წერილის წერისას (1901 წ.) ვეღარ გაიხსენა ოთხი წლის წინ (1897 წ.) ნანახი ადგილის სახელი.

2. მარეთი, მირათი თუ მარატი?

თ. სახოკიას მასალაში გვაქვს „მარატის ხეობა“ (გვ. 265). სხვა წყაროებსა თუ ხალხში დადასტურებულია განსხვავებული ვარიანტები; კერძოდ: მე-19 საუკუნის 80-იანი წლების საარქივო დოკუმენტების მიხედვით, ხეობას ჰქვია „მირათის ხეო-

²² მე-19 საუკუნის ბოლოს ოლადაურიდან ჩირუხის ალპურ საძოვრებამდე, იქიდან კი სხალთისწყლის ხეობამდე ორი ნორმალური გზა იყო:

– ოლადაური > მახალაკიძეები > შუბანი > დარჩიძეები > გოგლაური > კვესაური > ჩირუხი.

– ოლადაური > მახალაკიძეები > შუბანი > ტომაშეთი > წელათი > გუზლიეთი > ლელვანი > ჩირუხი (გზების შესახებ ვრცლად იხ. ქვემოთ).

ბა“ „Миратисхевское ущелье“²³, მირეთის ხევი (გ. ყაზბეგი), მარიტი, მირატის კუთხე (ზ. ჭიჭინაძე), გირატი (გაზეთი “ივერია” 1883:№10), მართი (შ. რუსიძე, მ. ქამადაძე), მარეთი (შ. მამულაძე)... ადგილობრივი მოსახლეობა იყენებს ტერმინს „მარეთი“; შდრ.: მარეთის ხეობის მოსახლეობის ეთნოლოგიურ ყოფაში შეკრებილი მასალებით მდინარის სახელწოდების ყველაზე გავრცელებულ ფორმად ჩირუხისწყალი დასტურდება²⁴. თ. სახოკიას ვარიანტს არც ისტორიული წყაროები და არც ხალხური გადმოცემები უჭერს მხარს; ჩანს, მოგზაურს რომელიმე თანამგზავრმა მიანოდა ხეობის დაუზუსტებელი სახელწოდება.

3. ოლადაური – ფურტიოდან პირველი სოფელი?

თ. სახოკია: „სოფლიდან (ფურტიოდან – ტ.ფ.) დილას გამოვედით. ერთი საათის სიარულის შემდეგ შევეუდექით სხალთისწყლის ქვემოთ მიმდინარე მარატის ხევს... ფურტიოდან პირველი სოფელი ოლადაურია“ (გვ. 265).

სინამდვილეში ფურტიოდან პირველი სოფელი არის მომწვარი. მაშინ, ალბათ, რამდენიმე კომლი ცხოვრობდა და მოგზაურმა სოფლად არ დააფიქსირა, მაგრამ ოლადაურამდე ნამდვილად არის სოფელი ჯუმუშაური, რომელშიც ამ პერიოდში, ზ. ჭიჭინაძის მონაცემების მიხედვით, 10 კომლი ცხოვრობდა (მუჰაჯირობის შემდეგ!). ნიშანდობლივია ისიც, რომ თ. სახოკია არ ახსენებს ოლადაურის პირდაპირ არსებულ სოფელ პაპოშვილებსაც, რომელიც, ფაქტობრივად, ეკვრის გამონათლევს და ამ პერიოდში 15 კომლს ითვლის (ზ. ჭიჭინაძე, 1913, გვ. 181).

4. აღმართი და სოჭიანი ტყე.

თ. სახოკია დაბეჯითებით წერს, რომ ოლადაურიდან რამდენიმე

²³ ინფორმაცია მომანოდა ქუთაისის ცენტრალური არქივის დირექტორმა, ისტორიის დოქტორმა, ბ-ნმა მერაბ კეზევაძემ.

²⁴ მსჯელობისათვის იხ.: ნ. ფუტყარაძე, კრებული: “სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო მეზობელ სახელმწიფოთა გეოპოლიტიკური ინტერესების კონტექსტში”, აჭარის დედასამშობლოსთან დაბრუნების 130 წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, ბათუმი, 2009, გვ. 221-225. გამომცემლობა „შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“.

პატარა სოფლის გავლის შემდეგ შეუყვნენ აღმართს. „აღმართთან ერთად იწყება საუცხოო სოჭიანი ტყე“. თუ დავუშვებთ, რომ მგზავრები ოლადაურიდან „მანყვალთის საძოვრებზე“ აივლიდნენ, არსებითი წინააღმდეგობა გვექნება: უშუალოდ ოლადაურიდანვე იწყება აღმართი (არარსებული „პატარა სოფლების“ გაუვლელად).

ოლადაურიდან რამდენიმე პატარა სოფლის შემდეგ „საუცხოო სოჭიანი ტყე“ გვაქვს სათევზიას ლელეში – გუზლიეთის ზემოთ. ლელვანის აღმართიდან ირმის ტბამდე ტერიტორიაზე. ეს გზა ექიმ დავით ფუტკარაძესთან ერთად დავათვალიერე 2020 წლის 17 აგვისტოს. გუზლიეთიდან ირმის ტბამდე მართლა რთული აღმართია; აღმართის ტყიანი მასივი მეტწილად სოჭნარია.

5. მოსახლეობასთან შეხვედრის ადგილი: 2600-2700 მეტრ სიმაღლეზე არსებული საჭილოფე და ქურთინაომარი თუ ჩირუხის აგარები (იაილები)?

თ. სახოკიას ცნობით, ზემო აჭარის ნანილის ადმინისტრაციის უფროსი „მანყვალთის საძოვრებზე“ ავიდა აჭარლებსა და შავშელებს შორის არსებული კონფლიქტის მოსაგვარებლად. ალპურ ზონაში ადგილობრივი ხელისუფლების პირველი პირის ასვლისთანავე ახლომახლო იაილებიდან თავი მოიყარეს გლეხებმა: მომჩივან-მოპასუხეთა ყოველი ეილის (სოფლის საზაფხულო

დასახლების – ტ.ფ.)²⁵ წარმომადგენელს თითო ცხვარი მოჰყავდა ძღვნად იმ იმედით, რომ სამართლის სასწორი იქნებ ჩემკენ გადის-აროსო“ (გვ. 269)... მანყვალთის საძოვრებზე არ არის იაილები. რაც მთავარია, მანყვალთელთა იაილების სიახლოვეს არასოდეს ყოფილა შავშელების იაილები. „მომჩივან-მოპასუხეთა ყოველი ეილის წარმომადგენლებს“ ზემო აჭარის უფროსისათვის მოკლე დროში „ძღვენი“ შეეძლოთ მოერთმიათ მხოლოდ ჩირუხი-ჯინა-ლის ალპურ ზონაში.

6. საძოვრების ყიდვა-გაყიდვა თუ დავის მოგვარება ნასყიდობისა და სასამართლოს გარეშე?

თ. სახოკიას ცნობით, ზემო აჭარის ნაწილის უფროსი ალპურ ზონაში მიდიოდა საძოვრების სიმცირის გამო აჭარელ და შავშელ გლეხებს შორის ატეხილი დავის გასარჩევად და სამართლის გადასაწყვეტად (გვ. 265, 269).

ზეპირ საუბარში ნოდარ მაკარაძემ ასეთი ინფორმაციაც მოგვანოდა: საბჭოთა ოკუპაციამდე მანყვალთელებმა და ოლადაურელებმა გარკვეული თანხა გადაუხადეს იმერხეველებს და მათგან შეიძინეს საჭილოფესა და ქურთინაომარის ალპური საძოვრები. მისი აზრით, შეიძლება ეს იყოს ასახული თ. სახოკიას ინფორმაციაში... ბ-ნი ნოდარ მაკარაძე კაპიტან ბერიძის ქურთინაომარზე ასვლას ვარაუდობს იმიტომ, რომ სწორედ ქურთინაომარისა და საჭილოფეს ალპური საძოვრების ერთი ნაწილი იყო ამ ყიდვა-გაყიდვის ობიექტი.

პირადად, ჩემი აზრით, ზემო აჭარის ადმინისტრაციის პირველი პირი ამ სიმაღლეზე არ ავიდოდა სოფლებს შორის საძოვრების ყიდვა-გაყიდვის დასარეგულირებლად. მით უმეტეს, ასეთ სიმაღლეზე ძნელად სავალი ბილიკებით ხალხის შესაკრებად

²⁵ ეილა – იაილა. ამ თურქული ტერმინის ამოსავალი სემანტიკა: ყირიმის მთები, რომლებიც გამოყენებული იყო საძოვრებად; აქედან – „საზაფხულო საძოვრები“. გადატანით: „მოცემული სოფლის საზაფხულო დასახლება“. აჭარულ დიალექტში დამკვიდრებულია, როგორც მოცემული სოფლის საზაფხულო დასახლება ალპურ ზონაში. თ. სახოკიას ფრაზა: „მომჩივან-მოპასუხეთა ყოველი ეილის წარმომადგენელი“ = დაპირისპირებული იეილების (სოფლების) წარმომადგენლები.

ნახევარი დღე მაინცაა საჭირო თანამედროვე კომუნიკაციის პირობებშიც კი (ინფორმაციის დროული მიწოდების შემთხვევაში).

როგორც წესი, დავის გადაწყვეტის დროს აუცილებელი არ არის მოსამართლემ თუ ადმინისტრაციის ხელმძღვანელმა მოინახულოს სადავო ადგილი, მით უმეტეს, 2500-2700 მეტრ სიმაღლეზე, თუკი ეს ადგილი ძალიან სტრატეგიული არ არის. მართვის ხეობაში ყველაზე სტრატეგიული გზებია სწორედ ჩირუხის ალპურ საძოვრებზე.

ამავე დროს, მხოლოდ აქაა გვერდიგვერდ შავშელებისა და აჭარლების აგარები (იაილები)²⁶ და სხვა წყროებიდანაც ცნობილია, რომ აქ დიდხანს იყო საკამათო იაილების გარშემო არსებული საძოვრების საზღვრების საკითხი²⁷. ზოგადად, საძოვრების

²⁶ თ. სახოკია გარკვევით წერს, რომ სადავო საქმის გარჩევა მოხდა ისეთ ადგილას, სადაც იყო ორივე მხარის საზაფხულო იაილები/აგარები (სასოფლო დასახლებები).

²⁷ მაგ., ილია ქარცივაძის ცნობით (მასალა ჩავინერე 2020 წლის აგვისტოში), ჩირუხში აჭარლებსა და შავშელებს შორის იაილების საზღვრების გამო კონფლიქტი იყო 1878 წლამდეც და ოსმალეთის მთავრობასთან კომუნიკაციით მის დარეგულირებას ცდილობდა ლომან-ეფენდი ქარცივაძე.

გამო უკმაყოფილება ხშირია ყველა მთაში; მაგ., დღესაც მიმდინარეობს ხანგრძლივი დავა აჭარლებსა და გურულებს შორის გომის მთაზე. თ. სახოკიას თხრობიდან ჩანს, რომ ზემო აჭარის ადმინისტრაციის ხელმძღვანელი – კაპიტანი გიორგი ბერიძე ნამდვილად არ ასულა ალპურ საძოვრებზე ყიდვა-გაყიდვის დასარეგულირებლად: ორ მხარეს – შავშელებსა და აჭარლებს – შორის არსებული კონფლიქტი მან „დაყვავებით“, „დარიგებით“ და „დატუქსვით“ მოაგვარა: „ბოლოს ორივე მხარე დაკმაყოფილებული დაბრუნდა: აღარც სასამართლოში წონიალი და აღარც ხარჯი და დავიდარაბა!..“ (გვ. 269)²⁸.

7. სამგზავრო დღის ლოგიკური დაგეგმვა.

თ. სახოკიას ცნობით, ზემო აჭარის ხელისუფლების პირველმა პირმა და თედო სახოკიამ (სხვა მხლებლებთან ერთად) ოლადაურის შემდეგ ღამე გაათიეს „მანყვალთის საძოვრების ერთ-ერთ ხევში“... ოლადაურიდან მანყვალთის მთამდე, კერძოდ, ქურთინაომაზამდე მგზავრი ცხენით შეიძლება ავიდეს 3-4 საათში. დავუშვათ, რომ სადავო ტერიტორიაზე ავიდნენ 12.00 საათზე. თ. სახოკია წერს, რომ კაპიტანმა ბერიძემ კონფლიქტი მალევე მოაგვარა. ვთქვათ, კონფლიქტის მოგვარებას დასჭირდა, მაქსიმუმ, 2 საათი. ისმის ლოგიკური კითხვა: სხალთის ხეობისაკენ შორ გზაზე მიმავალი მგზავრები ღამის გასათევად რატომ უნდა დარჩენილიყვნენ შუადღიდან საღამომდე 2500-2700 მეტრ სიმაღლეზე ღია ცის ქვეშ (სადაც დილით ტემპერატურა ნულ გრადუსამდე ეცემა!) მაშინ, როცა შესაძლებელი იყო ღამის გათევა გაცილებით დაბალ სიმაღლეზე უკეთეს პირობებში? კითხვაზე ლოგიკური პასუხი მხოლოდ ერთია: ადგილობრივი ხელისუფლების პირველმა პირმა და მისმა ამაღამ ოლადაურიდან 5-6 საათი იარეს სხვა

²⁸ ბათუმისა და ქუთაისის არქივებში ამ კონფლიქტის შესახებ ინფორმაცია ვერ მოვიძიეთ. საარქივო მასალების ძიების დროს მხარდაჭერისათვის მადლიერება მინდა გამოვთქვა ქუთაისის ცენტრალური არქივის დირექტორის, ბ-ნ მერაბ კეზევაძისა და აჭარის საარქივო სამმართველოს საზოგადოებასთან ურთიერთობის განყოფილების უფროსის, ბსუ პროფესორის, ბ-ნი თამაზ ფუტყარაძის მიმართ.

მიმართულებით – შუბნის გავლით ჩირუხის ალპურ ზონამდე (და არა – მანყვალთის საძოვრებამდე). შუბნის (აჭარლების) და ჯინალის (შავშელეების) იაილებს შორის დაპირისპირება იმავე დღესვე მოაგვარეს და ღამე გაათიეს ჩირუხი-ჯინალის ალპური ზონის მრავალთაგან ერთ-ერთ ხევში, რომლის სიმაღლე არ აღემატება 1900-2000 მეტრს; სავარაუდოდ, ეს ხევია ეგრეთ წოდებული „ძველი ფოშტა“ – ჩირუხსა და ჯინალს შორის არსებული მინდორი, რომელსაც ორივე მხრიდან ჩამოუდის პატარა ღელე (შესაძლოა, ეს ხევიც ყოფილიყო სადავო ტერიტორიის ნაწილი).

8. ღია ცის ქვეშ ღამისთევა.

თ. სახოკია მარტო როცა მოგზაურობს, ის ღამეს ათევს რომელიმე ადგილობრივის ოჯახში, რომ შინაურულ გარემოში ჩაინეროს სანდო ეთნოგრაფიული მასალა. არაიშვიათად, მას აჭარაში მასპინძელ ოჯახს ურჩევს ხელისუფლების წარმომადგენელი, რისთვისაც თ. სახოკია უხდის მადლობას ზემო აჭარის ნაწილის უფროსს – ალექსანდრე ბერიძესა და ხულოს ბოქაულს – ვასილ დეკანოზიშვილს (თ. სახოკია, 1985, გვ. 306).

ლოგიკური ახსნა ესაჭიროება ერთ ფაქტს: ალპურ ზონაში თ. სახოკიამ ღამე რატომ გაათია ღია ცის ქვეშ და ხელიდან რატომ გაუშვა შესაძლებლობა, მასალა ჩაენერა ადგილობრივი გლეხის ოჯახში? შესაძლოა იმიტომ, რომ მან იუხერხულა, მიეტოვებინა ზემო აჭარის ნაწილის უფროსი და მისი თანმხლებნი. სწორედ ამ რიდის გამოა, რომ ამ დღეს თ. სახოკიას მიერ ჩანერილი ეთნოგრაფიული მასალა მწირია²⁹. ბუნებრივია, შეუძლებელი იყო ყველას მოთავსება ერთ სახლში, ხელისუფლების პირველმა პირმა კი თავისი ამაღლა სხვადასხვა სახლში არ დაანანილა. არ არის გამორიცხული ისიც, რომ სხვადასხვა სოფლის იაილებში მცხოვრებნი ვერ გაერკვნენ, თუ რომელ იაილაში რჩებოდნენ სტუმრად ზემო აჭარის ადმინისტრაციის უფროსი და მისი მხლებელნი. არც იმას გამოვრიცხავთ, რომ მაღალი დონის სტუმრებმა არ ისურვეს პირველ სართულზე ბოსლებიან საზაფხულო სახლში

²⁹ ოლადაურიდან ალპურ საძოვრებამდე თ. სახოკია გიორგი ბერიძის ამაღლაშია.

ლამის გათევა (ერთ ასეთ სახლში ლამისთევას თ. სახოკია მძაფრ ფერებში აღწერს).

9. თეთრად გადაპენტილი კარჩხალის მთა თუ კარჩხალის კლდოვანი მწვერვალები?

თ. სახოკია წერს: „იმ ღამეს მოსასვენებლად ავირჩიეთ ერთი მყუდრო ხევი, რომელსაც იქით აქეთ მოჩუხჩუხე წყლები ჩაუდიოდა“ (გვ. 269)... მოგზაური იქვე აგრძელებს: „ღამის სიცივით (მარიამობისთვის პირველ რიცხვებში) შეწუხებულნი მოუთმენლად მოველოდით გათენებას და მზის ამოსვლას. აჰა, ისიც, გათენდა, ჯადოთი სავსე და სათაყვანო მტრედის ფერ ცისკიდურიდან ამოგორებული მზე ყველას თანაბრად უგზავნიდა სხივებს და ამ სხივებში ჩაქსოვილი ჰქონდა უსაზღვრო ალერსი, სიყვარული და ძალა. აჰა, მიეაღერსა მზე დიდებით მოსილ თეთრად გადაპენტილ და ამაყად წამოზიდულ კარჩხალის მთას და მისი თავი ფანტასტიკურად ააელვარა“ (გვ. 269)... თ. სახოკიას ეთნოგრაფიულ მასალაში იშვიათია მხატვრული ჩანარებები; მით უმეტეს, საექვო ინფორმაციის მქონე... ასეთ იშვიათ ჩანართად სწორედ ეს ეპიზოდი მიგვაჩნია. ფაქტია: აჭარის ალპური ზონის არც ერთი მთიდან ახლო ხედით არ ჩანს შავშეთისწყლის ხეობაში მართლაც „ამაყად წამოზიდული კარჩხალის მთა“. შორი ხედით კარჩხალის მთა ჩანს გომის მთიდან და ჩირუხიდან (ლელვანიდან), მაჭარულიდან, ქურთინაომარიდან, ოლონდ, არა რომელიმე „მყუდრო ხევიდან“³⁰. ზოგადად, „კარჩხალი“ არის კლდოვანი მწვერვალების ერთიანი სისტემა. იგი ამჟამად თურქეთის საზღვრებშია; კარჩხალი (Karcal Daglari) ყოფს ბორჩხისა და შავშეთის ილჩეებს (რაიონებს).

³⁰ კარჩხალი აჭარლებისათვის ნაკლებად ნაცნობი მთაა; ქერიმ ვაშაყმაძის ინფორმაციით, სსრ კავშირისა და თურქეთის რესპუბლიკას შორის საზღვრის გავლებამდე, კარჩხალზე იყო სოფელ აჭარისალმართის (მაჭახელას ხეობის სოფელი) საძოვრებიც. საზღვრის გავლების შემდეგ აჭარისალმართის სოფლების ნაწილს საზაფხულო აგარები მისცეს ჩირუხში, ნაწილს კი – სარიჩარზე. ქ. ვაშაყმაძის ცნობითვე, აჭარისალმართელი მწყემსები ინუნებდნენ ჩირუხის საძოვრებს და ამბობდნენ: „მიუხედავად იმისა, რომ კარჩხალის მთა არის ხრიოკი, ნოციერი ბალახი იცის და მენველი საქონელისათვის ბევრად სასარგებლოა“.

წარმოუდგენელია, რომ წლის რომელიმე დროს კარჩხალის წვერი თეთრად ელვარებდეს (მით უმეტეს, აგვისტოს დასაწყისში), რადგან კლდიან ნანვეტებულ წვეროებზე თოვლი ვერ ჩერდება³¹.

თ. სახოკია დიდებული მწერალიცაა და იქ, სადაც დოკუმენტური მასალა აკლია, მხატვრული ტექსტით ავსებს; ერთ-ერთი ასეთი ადგილია კარჩხალზე მზის ამოსვლის მონაკვეთი: მწერალი

აღწერს ალპურ ზონაში მზის ამოსვლის დიდებულებას და „ამაყად წამოზიდული თოვლიანი კარჩხლის“ ბრწყინვალეობას. ამ მონაკვეთიდანაც ცხადია, რომ ზემო აჭარის პირველ პირთან ერთად მგზავრობისას მან ვერ ჩაინერა ზუსტი მასალა. აქვე აღვნიშნავ, რომ ეთნოგრაფი, მწერალი და დიდი საზოგადო მოღვაწე თედო სახოკია, არაიშვიათად, სამეცნიერო ველში აქცევს პუბლიცისტურ ნაწერებსაც. ამ თემაზე საინტერესოა „მოგზაურობის“ რედაქტორის, აკადემიკოს გიორგი ჩიტაიას თვალსაზრისი: „ნიგნში

³¹ ეს და გამოკვლევაში წარმოდგენილი ყველა სურათი, რომელსაც წყარო არ უწერია, ჩემი გადაღებულია. იხ. კარჩხალის წვეროს სურათი, რომელიც ინტერნეტში იძებნება: <https://www.borcka.bel.tr/turizm/karcal-daglari/>

(მოგზაურობანი) მოცემული ეთნოგრაფიული სინამდვილის აღწერილობა გაყენებულია პუბლიცისტური ნიაღვრებით: ავტორი ყურადღებას ამახვილებს იმ დროის საჭირობოტო, საზოგადოებრივი მნიშვნელობის საკითხებზე... ამ წიგნის პუბლიცისტურ ნაწილში ავტორი გვევლინება როგორც ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მედროშე... აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ დაზუსტებასა და შესწორებას საჭიროებენ ავტორის ისტორიული ექსკურსები და ეტიმოლოგიური ძიებანი“ (თ. სახოკია, 1950, გვ. 5-6).

10. ბილიკებიანი დიდი სივრცე.

თ. სახოკიას ცნობით, ალპური საძოვრები, სადაც აჭარლები და შავშელები შეარიგეს, ჰორიზონტალურად გაშლილი დიდი სივრცეა; კერძოდ, იგი ლანდშაფტს ასე ახასიათებს: „ამ მთის სივრცეზე გამოსვლისთანავე ვაკის გაკვალული გზა იკარგება და მის ადგილს იჭერს ბილიკები. თუ პირდაპირ მიმართულებას აცდით, განსაკუთრებით, ნისლ-ბურუსის დროს, მთელი დღე ივლით უგზო-უკვლოდ და დანიშნულების ადგილს მაინც ვეღარ მიაღწევთ“ (გვ.268). ნისლიან ამინდში ადამიანი ყველა მთაში შეიძლება დაიკარგოს, მაგრამ ასეთი ფართომასშტაბიანი და ბილიკებით დასერილი ალპური ზონის სწორი სივრცე გაცილებით დიდია ჩირუხში, ვიდრე – მანყვალთის საძოვრებზე.

11. ქვაკაცები.

თ. სახოკია წერს: ბილიკებით დასერილ დიდ სივრცეზე „მთავარი მიმართულების ბილიკს აქეთ-იქით მხარეზე ყოველი მიმართულებით ორ-სამ მხარის მანძილზე მიწაში ჩარჭობილია მოდიდო ქვები და მათი შემწეობით ადამიანი ადვილად პოულობს გზას... ადრეული ზამთარისათვის აქა-იქ კლდეზე დიდი ლოდებია კაცის მსგავსად აყუდებული, რომელსაც „ქვა-კაცას“ ეძახიან და რომელსაც მთაზე თოვლის დროს იგივე დანიშნულება აქვს, რაც მეზღვაურთათვის ზღვაზე კანდელს... (გვ. 268-269).

თანამგზავრებთან ერთად უკვე ფეხდაფეხ მაქვს მოვლილი გურია-აჭარის ყველა ალპური საძოვარი და ე.წ. საორიენტაციო ქვაკაცები ვერსად ვიპოვე. ბადრი ცეცხლადის ინფორმაციით,

ქვაკაცები არის მაღალთში – ჩირუხის საძოვრების მიმდებარე ერთ-ერთ მთაზე, თუმცა მათი გამოკვეთილი ფუნქცია არ ჩანს. ქურთინაომარისაკენ მიმავალ გზაზე ბ-ნმა ნოდარ მაკარაძემ მაჩვენა წვრილი ქვის კომპაქტური ნაშალი, რომლის საფუძველზე ის ვარაუდობს, რომ ამ ქვებით იყო აგებული გზის მაჩვენებელი „ქვაკაცა“. შემდგომში მე დეტალურად დავათვალიერე ქურთინაომარიც და საჭილოფიც; იქ არც ბილიკები ჩანს და არც მდგარი თუ დაშლილი „ქვაკაცები“. ქვაკაცები არც ჩირუხში შეგვხვედრია. ჩანს, „ქვაკაცებმა“ ჩვენამდე ვერ მოაღწიეს.

12. იმერხევის საძოვრები.

ალპურ საძოვრებზე ღამის გათენების შემდეგ ეთნოგრაფი წერს: „დავადექით იმერხევის საძოვრების გზას, რომელსაც სამხრეთით შავშეთი აკრავს“ (გვ. 270). ნ. მაკარაძე ფიქრობს, რომ „იმერხევის საძოვრები“ არის ქურთინაომარის სამხრეთით. ჩემი აზრით, თ. სახოკია გულისხმობს იმერხეველთა საძოვრებს ჩირუხის ჯინალის აგარებიდან – ვიდრე თავკალვამდე; შდრ.: ქუთაისის არქივში დაცული მასალებით დასტურდება, რომ ჩირუხის საძოვრები მოიცავდა ტერიტორიას: მდინარე ჩეგრი სუ (ჩანს, ასე ერქვა ოფიციალურ თურქულ წყაროებში ჩირუხსა და ჯინალს შორის არსებულ რომელიმე ღელეს – ტ.ფ.), თავკალვა, კალოთის სერი (დიდმინდორი), ხარისანოლის თუმბი (Чирухь. Границы: Чегри-су, Тавь-Калуа, Калотась-Сери, Харись-Сацолись-Тумби /18 1554-54,68/. სწორედ თავკალვასთანაა ერთ-ერთი ტბა – შრატიანის ტბა. ამ ტბიდან გზა გადადის კალოთის სერზე; აქედან კი მგზავრი ორიოდე საათში მივა ყარაგოლამდე და შემდეგ – სარიჩარამდე.

13. „მანყვალთის ზემოთ“.

თ. სახოკია წერს: „სარიჩარი შეიქმნა უკანასკნელ პუნქტად ზემო-აჭარის აღმოსავლეთის ნაწილში მოგზაურობისა. მანყვალთის ზემოთ ასულეებს – ახლა ხულოში დაბრუნება გვიხდებოდა სხალთის წყლის ხეობით“ (გვ. 279)... იქვე, ავტორი სარიჩართან ასახელებს ქოჩაქს (გვ. 288), ბაკიბაკოსა და თხილვანას და ხიხანის ანუ ხირხათის ციხეს (გვ. 279)...

მანყვალთის ზემოთ ნამდვილად არ არის არც სარიჩარის აგარები, არც ხიმშიაშვილების საზაფხულო აგარაკი (ქოჩაქი)³² და არც ხიხანის ციხე. შუბნის/წელათის ზემოთ კი ნამდვილად არის: ჩირუხის ალპური საძოვრები, მის გადაღმა კი – სარიჩარიც, ხიხანიც და სხალთისწყლის ხეობაც.

14. დილით ნანახი პირველი ტბა (ბოლაგოლი).

ალპურ ზონაში მგზავრებმა ნახეს ორი ტბა. თ. სახოკიას ცნობით, პირველი ტბა არსიანის ძირშია; მეორე – სარიჩარის იაილებთან. ორივე ტბას მკვლევარი ზუსტად აღწერს: დილით „დავადექით იმერხევის საძოვრების გზას... გამოჩნდა არსიანის მთაცა, რომელიც შესანიშნავია თავისი ტბით. ტბა მთის ძირას არის და შავშელები და ქურთები შიგ საუკეთესო კალმახს იჭერენ. ეს ტბა მრგვალია, ასე, ნახევარი კილომეტრი ექნება გარშემო. მკვიდრნი სახელად „ბულ-გიოლს“ ეძახიან (გვ. 270)... ამავე დღესვე მოგზაურებმა ნახეს სარიჩართან მდებარე მეორე ტბა: „სანამ სარიჩარში ჩავიდოდით, შემთხვევა მოგვეცა ყარაგოლის იელებთან (იეილებთან – ტ.ფ.) ერთი საუცხოო ტბა დაგვეთვალიერებინა. ეს ტბა გზის მარჯვენა მხარესაა და ერთი ქცევა ადგილის ტოლსაა. ტბა იკვებება ორი ნაკადულით, რომელიც სამხრეთიდან ერთვის... ამ ტბას ორი სახელი ჰქვია: ქართულად შავი ტბა, ხოლო ოსმალურად – ყარა-გიოლ“ (გვ. 271).

არსიანის ქედის სიგრძე 150 კილომეტრია; ზემო აჭარის ყველა მთა არსიანის მთაგრეხილის განშტოებაა; როგორც წესი, ტბათა უმრავლესობა მრგვალია. მთლიანი სივრცე, სადაც თ. სახოკია მოგზაურობს 1897 წლის აგვისტოს პირველ ნახევარში, არსიანის ქედის განშტოებებია. მანყვალთის საძოვრებიდან არსიანის ძირში რეალურად არსებული ბოლაგოლის ტბებთან რომ მოხვედრილიყვნენ მგზავრები, მაჭარულიდან უნდა ჩასულიყვნენ შავშეთის

³² სხალთის ხეობის სოფელ ქოჩახის (ამჟამინდელი მთისუბანი) შესახებ იხ.: <https://www.google.com/maps/place/%E1%83%9B%E1%83%97%E1%83%98%E1%83%A1%E1%83%A3%E1%83%91%E1%83%90%E1%83%9C%E1%83%98/@41.5417616,42.4456036,12z/data=!4m5!3m4!1s0x4042b30c8a333d611:0xa45a85aaac95c9a6!8m2!3d41.5418552!4d42.5165516>).

სოფლებში და აქედან ამოსულიყვნენ არსიანის მთის ძირში არსებულ ტბებთან. ასეთ შემთხვევაში, როგორც აღვნიშნე, მანყვალთის საძოვრებიდან სარიჩარამდე ურთულესი გზის გასავლელად მათ, სულ ცოტა, ორი დღე დასჭირდებოდათ. რაც მთავარია, შავშეთის გავლით რომ წასულიყო დელეგაცია, ამას უთუოდ აღნიშნავდა თ. სახოკია. დიდი ალბათობით, თ. სახოკია როცა წერს, რომ იმერხევის საძოვრების შემდეგ დაინახა არსიანის მთა შესანიშნავი ტბით, გულისხმობს არსიანის ერთ-ერთი განშტოების ძირში არსებულ შრატინის ტბას, რომელთანაც თანაბარი წვდომა ჰქონდათ შავშელებსა და ქურთებს. თ. სახოკიას პირველი ტბის ლოკალიზაციაში შეიძლება დაგვეხმაროს გიორგი ყაზბეგის ცნობა მარეთისწყლის შესახებ; კერძოდ, გიორგი ყაზბეგი წერს: „ჩვენმა ექსპედიციამ გამოარკვია, რომ მერეთისწყლის ხეობა სიგრძით არ ჩამოუვარდება სხალთის ხეობას; იგი მხოლოდ უფრო ვიწროა. მდინარე მერეთისხევისწყალი გამოდის ჩირუხიდან (არსიანის ქედზე), მის ორივე ქედზე გაშენებულია 11 სოფელი. იგი ერთვის მდინარე აჭარას სოფელ ფურტიოს ქვემოთ (მერეთისხევის სოფლები შემდეგია: ციახე, დარჩიძეები, ჯუმუშაური, პაპაშვილები, მახალაკიძეები, მანყვალთა, კობალთა, კარაპეტი, ტუანი და ქიძინიძეები)“³³...

ორივე მოგზაურისათვის ჩირუხის მთა არსიანის ნაწილია. ჩირუხში ორი ტბაა: „გასალიანის ტბა“ და „შრატინის ტბა“. შრატინის ტბა მდებარეობს ჩირუხის აგარებიდან კალოთა-ხიხაძირის გადასასვლელზე, მაღალი მთის – თავკალვას – ძირში. „გასალიანის ტბა“ შრატინის ტბიდან ორიოდე კილომეტრშია, ქედის – დიდმინდორის – ძირში. ადგილობრივთა – შუბნის თემის სოფლების მოსახლეობის – აზრით, „გასალიანის ტბა“ უძიროა. ამ ტბიდან არ გამოდის არც ერთი ნაკადული (მდინარე) და მისი დონეც უცვლელია. ხალხის აზრით, ტბა ნაკადულებით ივსება, ჭარბი წყალი კი ფსკერიდან გადის (ხიხაძირლები ასევე ამბობენ ყარაგოლის ტბის შესახებაც). ვფიქრობ, ოდითგანვე ამიტომ უწოდებ-

³³ გ. ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში, ბათუმი, 1995, გვ. 47.

ბენ ამ ტბას შუბნელები „გასალიანს“ (გასალიანი < გასავლიანი) – ტბის ფსკერზე გასასვლელის მქონე ტბა. ბადრი ცეცხლაძის გადმოცემით (მასალა ჩავიწერე 2020 წლის 26 ივლისს), ამ ტბიდან ამოდიოდა ბულა, რომელიც ყველა ხარს ერეოდა მანამ, სანამ ერთ-ერთმა ადგილობრივმა თავისი ბულის რქები არ შეჭედა ლითონით. რკინის რქებიანმა ხარმა დაამარცხა წყლის ბულა³⁴... ბ. ცეცხლაძის ვარიანტი თუ მართლა ძველია და არა – თ. სახოკიას მიერ აღწერილი ლეგენდის გვიანდელი გამოცხადებული (არაიშვიათად, ნიგნისეული ვერსია ხალხშიც გადასულა), შეიძლება დავუშვათ, რომ თ. სახოკიას მიერ აღწერილი პირველი ტბა არის „გასალიანის ტბა“; თუმცა, შავშელებისა და აჭარლების აგარებიდან გზა უფრო სავარაუდოა შრატიაანის ტბისკენ. სწორედ ამ ტბასთან უნდა ჰქონოდათ საზღვარი შავშელებსა და ჩირუხში ოსმალოების დროს შემოსულ ქურთებს (რამდენად იყო კალმახი დასახელებულ რომელიმე ტბაში და თევზჭერის შესახებ რამდენად სწორი ინფორმაცია მიაწოდეს რესპონდენტებმა მოგზაურს, ძნელი სათქმელია).

ნებისმიერ შემთხვევაში, ჩირუხისწყლის ხეობიდან სხალთისწყლის ხეობაში გადასასვლელი ორი გზიდან ერთი გაივლის „შრატიაანის ტბასთან“, მეორე – „გასალიანის ტბასთან“. თ. სახოკიას გზის დაზუსტება შესაძლებელია ამ დღის საწყისი პუნქტის მიხედვითაც: გიორგი ბერიძის დელეგაცია თუ „ძველფოშტიდან“ წავიდა სხალთისწყლის ხეობაში (სწორედ აქაა „იმერხევის საძოვრები“!), მაშინ ისინი გაივლიდნენ „შრატიაანის ტბას“. დელეგაცია თუკი წავიდა შუბნის აგარებიდან (აქეთ არ არის „იმერხეველების საძოვრები“), ისინი გაივლიდნენ გასალიანის ტბას. ორივე გზა ერთდება კალოთის გადასასვლელზე; შემდეგ კი ორიოდე საათში: ჩირუხის სერი > ნავაზნები > ლამიგორის ფერდი > ყარაგოლი (ყარაგოლს ქვემოთაა სკვანელებისა და ხიხაძირელების აგარები;

³⁴ ლეგენდის ბადრი ცეცხლაძისეული ვერსია, მისივე თქმით, მას მოსმენილი აქვს ბაბუამისისგან. ნიშანდობლივია, რომ სწორედ ეს ვერსია აქვს ჩანერილი თედო სახოკიას.

აქვე იყო ფოცხოველ ქართველთა (შავშელთა“) აგარებიც)³⁵.

საზგასმით აღვნიშნავ: ადგილობრივ მოსახლეობაში ჩირუხის ველში არსებულ ორივე ტბას ოდითგანვე ქართული სახელი ჰქვია (გასალიანი, შრატინი)³⁶. ჩემს ხელთ არსებული მონაცემების მიხედვით, ადგილობრივ მოსახლეობაში ტბა სახელით: „ბულა-გოლი“ საერთოდ არ დასტურდება არც შავშეთში და არც აჭარაში. დიდი ალბათობით, თედო სახოკიას ჩანაწერებში ჰიდრონიმი: „ბულა გოლი“ მოხვდა „ბოლა-გოლ“-თან ბულის შესახებ ლეგენდის ასოციაციით³⁷.

15. „ყარაგოლი“ (შავი ტბა).

„შავი ტბა“ რამდენიმე ტბას ჰქვია თურქეთის მიერ მიერთებულ ქართულ ტერიტორიებზე (ზოგადად, ეს სახელი ხშირადაა გამოყენებული თურქულენოვან გარემოში). უეჭველია, რომ თ. სახოკიას მიერ აღწერილი ყარაგოლის ტბა არის ხიხაძირის სარიჩარის³⁸ იაილების (აგარების) ველში დღესაც არსებული ტბა; კერძოდ,

³⁵ შდრ, სხალთისწყლის ხეობის ტბები: ყარაგოლი (სარიჩარის ტბა), სათიკნიას ტბა (ბაკიბაკოს ტბა) და მრგვალმინდორის ტბა (თხილვანის ტბა). ჯვარიქედს (ახლა თურქეთისა და საქართველოს საზღვარზეა) აქეთ (ჩვენკენ) ნიფლნარის მთა, ქვემოთ ტყეში – ტბა სათახვე. შდრ.: ჩირუხი > დაახლოებით, 7 კმ. ყარაგოლი > 1,5 კმ. ყინჩაურის იაილები (პატარა ჭოლო) > აღმართით დიდი ჭოლო (აქაა წილი ტბა) > „ზაბორი“ > 0.5 კმ. > ბაკიბაკოს იაილები (ბაკიბაკოს ტბა) > 7 კმ. > ბაკო (აქ არის ქოჩახი) > 1 კმ. ნიფლნარის მთაში დიდი ტბა (თხილვანის დიდი ტბა); იქვეა ნიფლნარის პატარა ტბა (ქვედა თხილვანის ტბა). ნიფლნარის ტბები ანუ შუა მთის ტბები (ხიხანის ციხის ძირშია; აქ იყო თევზი). აქედან 1 კმ. ხიხანის ციხე... ჩირუხიდან სარიჩარამდე გზაზე ერთი ტბა უნდა გაველო ჩირუხის მთაში, მეორე – ყარაგოლია (რესპონდენტები: ვლადიმერ მამულაძე, შოთა აბაშიძე).

³⁶ მაგ., ლეგენდის მიხედვით, ჭინჭაოს ტბაში (ჭვანის ხეობაშია) ცხოვრობდა ხარი. ბულა ცხოვრობდა ტბაში ვერნების სიახლოვესაც, რომელიც დაუმარცხებია რქებმოჭედილ ხარს (თ. სახოკიას ცნობა). მსგავსი ლეგენდა ტბის ხარის შესახებ შემონახულია სოფელ გეგელიძეებშიც (სამეცნიერო ლიტერატურისათვის იხ. „ქართველი ხალხის ეთნოლოგიური ლექსიკონი: აჭარა“, ბათუმი 2018, გვ.554).

³⁷ „ბოლა“ მცენარეა; ბოლა-გოლის ტბები: <https://www.google.com/maps/place/Bo%C4%9Fa+Lake/@41.41229,42.4786377,13z/data=!4m5!3m4!1s0x4042af5ae-8ab2333:0x3d0c2b4725ae6b78!8m2!3d41.4123193!4d42.5138047>.

³⁸ გვ. 272: „აჰა, მივატანეთ ჩვენი მგზავრობის უკანასკნელ პუნქტსაც, სარიჩარს (თურქულად სარი – ყვითელი, ჩაირ – ბალახი)“.

სხალთის ხეობის „შავი ტბა“ ერთადერთია, რომლის სიახლოვეს იყო ამჟამად თურქეთის საზღვრებში მოქცეული ქართული სოფლების – ახალდაბისა და წინსათიბის იაილები (ეს იაილები შემდგომ უყიდიათ ქედელებს, კერძოდ, ცხმორისელებს), აქვეა სკვანისა და ხიხაძირელების იაილები, ხიმშიაშვილების საზაფხულო აგარაკიც. აქვე ყოფილა ქურთების ჩადრებიც. ამ ტბიდან, დაახლოებით, 10 კილომეტრში ხიმშიაშვილების საზაფხულო სოფელი ქოჩაქი (რომლის სიახლოვესაა ბაკიბაკო და თხილვანა)³⁹, სადაც ერთი ღამე გაათენეს მოგზაურებმა ხიხანზე ასვლის შემდეგ (ზექერია ბეგთან ღამისთევის შესახებ იხ. თ. სახოკია, 1985, გვ. 288-289). თ. სახოკიამდე ამავე ტბის სიახლოვეს არსებულ ხიმშიაშვილების რეზიდენციაში გაათენა ღამე გიორგი ყაზბეგმა⁴⁰. არსებითი ფაქტი: „შავ ტბამდე“ ადამიანი ჩირუხიდან ცხენით გადავა 2 საათში, „მანყვალთის საძოვრებიდან“ კი ერთ დღეშიც წარმოუდგენელია ცხენებისათვის ამ რთული მარშრუტის გავლა.

16. შავშელები და ქურთები ერთად თევზებიან ტბასთან ახლოს.

თ. სახოკია როცა აღწერს პირველ ტბას, წერს, რომ არსიანის ძირში არსებულ ტბაში შავშელები და ქურთები იჭერენ საუკეთესო თევზს... ამ კონტექსტში აჭარლებს არ ახსენებს. სად არის პირველი ტბა, სადაც თანაბარი წვდომა ჰქონდათ შავშელებსა და ქურთებს? მეორე ტბასთან – ყარაგოლთანაც სათევზაოდ გვერდიგვერდ შეიძლება წარმოვიდგინოთ ქურთები და შავშელები,

³⁹ სარი ჩაირი = ყითელი ბალახი (თ. სახოკია, 1985, გვ. 272). ადგილობრივი მოსახლეობა იყენებს „საიჩარი“ ვარიანტს: ქართულ ზეპირ მეტყველებაში ერთმანეთს ვერ გუობს ორი „რ“, რის გამოც წინამავალი რ დაიკარგა; ასევე, ქართული მეტყველებისათვის აქტუალური არ არის დიფთონგები, ამიტომ „ჩაირ“ ფუძე გამარტივდა „ჩარ“ ვარიანტად: სარი ჩაირი > საიჩარი. ზემო აჭარაში არის მეორე საიჩარიც – ტომამეთის საიჩარი, სადაც არასოდეს ყოფილა აგარები (იაილები).

⁴⁰ გ. ყაზბეგი „ყარაგოლს“ ასე აღწერს: იაილა, სადაც ჩვენ გავჩერდით, ხიხაძირის მცხოვრებთა კუთვნილებაა და ახლომდებარე ტაფობის მიხედვით, რომლის ფსკერი შავი ტორფითაა დაფარული, ყარაგოლი (შავი ტბა) ჰქვია (გ. ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში, ბათუმი, 1995, გვ. 71).

მაგრამ ეს გამოირიცხება, რამდენადაც ამ ტბას დეტალურად აღწერს და ბუღის ლეგენდასა და თევზაობის თემას არ ახსენებს. ქურთებისა და ქართველების „საურთიერთო ტბა“ შეიძლება იყოს თავკალვას ძირში არსებული შრატიანის ტბა (თუმცა, რამდენად იყო აქ თევზი, ჩვენთვის უცნობია; ამჟამად ჩირუხი-არსიანის ველში არსებულ არც ერთ ტბაში თევზი არ არის). ცოტა ვრცლად ქურთების შესახებ:

ჩირუხისწყლის მარჯვენა მხარეს იყო შუბნელთა ძირითადი იაილები. ოსმალოების პერიოდში ბათუმის გარეუბანში (კახაბერში) ჩამოსახლებულ მუსლიმან ქურთებს, როგორც მათდამი ლოიალურად განწყობილ ტომს, ოსმალეთის ხელისუფლებამ უფლება მისცა, ზაფხულის პერიოდში თავიანთი საქონელი ამოეყვანათ ჩირუხში; კერძოდ, დაგრეხილი წყლების (ჩირუხისწყლის სათავის) მარცხენა მხარეს. ნიშანდობლივი ფაქტი: ქურთებს აქ არ ჰქონდათ საზაფხულო სახლები, მაგრამ ჩირუხში ააშენეს ორსართულიანი ჯამე. გარდა ამისა, თუკი ვინმე გარდაეცვლებოდათ, ქურთები აქვე ასაფლავებდნენ. აშკარაა, რომ ოსმალეთის მიზანი იყო ქურთების დამკვიდრება დაუმორჩილებელ ზემო აჭარაში⁴¹. კახაბრელი ქურთების შესახებ გ. ყაზბეგიც წერს: ყარაგოლის „უკან კიდევ ორი იაილა მდებარეობს, რომელთაგან ერთი შავშეთის სოფელ ახალდაბას, მეორე აჭარის სოფელ კალოთას ეკუთვნის. აქედან ოდნავ მოშორებით, შავშეთის გზაზე, კახაბრელი ქურთების ჩადრებია გაშლილი (ხაზი ჩემია – ტ.ფ.); კიდევ უფრო შორს, როგორც რომელიღაც აქაურმა გვითხრა, მრავალი იაილაა. ნათელი იყო, რომ ჩვენ რომელიღაც მნიშვნელოვან პუნქტამდე მოგვიღწევია. მართლაც, ჩვენ ვიდექით ჩირუხის მთების

⁴¹ ქურთების ჩადრები უშუალოდ ემეზობლებოდა შუბნელთა, იაკობაურელთა და ტომაშეთელთა აგარებს. ქურთებს ხშირად ჰქონდათ კონფლიქტები ადგილობრივ ქართველებთან. ერთ-ერთი დიდი კონფლიქტის დროს დარჩიძეებისა და წელათის ხალხი გვერდით დადგომიან შუბნელებს, იაკობაურელებსა და ტომაშეთელებს. ამის შემდეგ შუბნელებს თავიანთი იაილები დაუთმიათ დარჩიძეებულებისათვის და ზემოთ ანეულან. დარჩიძეებულებს ძველთაზე არსებული სახლები მიუყიდიათ კობალთელებისა და ქუთაურელებისათვის.

სახელგანთქმულ საძოვრებზე. ყარაგოლის იაილიდან სწრაფად გავემართეთ ზევით და 20 წუთში სოფელ კალოთის თავზე მდებარე ცივ წყაროსთან ვიყავით... წყაროდან გზა, უფრო სწორად, ჩვენი სავალი, რადგან აქ ყველგან ერთნაირად გაუვალაია, გადადის მთავარი ქედის დასავლეთ ფერდობზე, რომელიც ჩირუხსა და არსიანს აერთიანებს. ყარაგოლიდან არსიანის მთის ძირამდე, ე.ი. იმ ადგილამდე, სადაც ძვეს სოფ. ჯინალის იაილა, გზა 7 000 ფუტის სიმაღლეზე სამხრეთით მიემართება. გზის სიგრძე 10 ვერსია“⁴²...

გასული საუკუნის 40-იან წლებში კახაბერიდან ქურთები გაასახლეს და ჩირუხის ეს ნაწილიც მათგან გათავისუფლდა⁴³... შეგვიძლია დაბეჯითებით ვთქვათ, რომ შავშელთა მსგავსად, სწორედ პატარა ჩირუხში⁴⁴ მცხოვრებ ქურთებს ჰქონდათ უშუალო შეხება თავკალვას ძირში არსებულ ტბასთან.

17. „შავშელების“ აგარები სხალთისწყლის ხეობაში.

სხალთისწყლის ხეობაში არსებულ შავ ტბასთან (ყარაგოლის ტბასთან) და მის გარშემო არსებულ იაილებთან გიორგი ბერიძის დელეგაცია (და თ. სახოკია) გადავიდა ჩირუხიდან კალოთის საძოვრების გავლით. შემდეგ თ. სახოკია წერს: ამ „მთებზე (ყარაგოლის გარშემო – ტ.ფ.) რამდენიმე ეილად გაფანტულია ორას კომლამდე ქურთი. ესენიც ზაფხულობით ამოდიან აქ საქონლის საძოვებლად და ერბო-ყველის საკეთებლად. ეს მთა თითქმის აღმოსავლეთი საზღვარია ზემო-აჭარის. აქედან გზა გადადის ახალციხის მაზრაში, ბოცოს ხევში, ანუ,

⁴² გ. ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში, ბათუმი, 1995, გვ. 71-73.

⁴³ დღეს ჩირუხი მოიცავს ძველთას, ქვედა ჩირუხს (შუბნის წყლის მიმდებარე ტერიტორია) და ზედა ჩირუხს (ოსმალოების მიერ ქურთებისათვის მიცემული ტერიტორია). თ. სახოკიას ცნობით, ქურთები, ასევე, საზაფხულოდ ადიოდნენ ხიხაძირის საუკეთესო ადგილას – სარიჩარში.

⁴⁴ დიდი ჩირუხია მდინარე ჩირუხისწყლის მარჯვენა მხარეს არსებული საზაფხულო სახლები (აგარები);

ვინრო გაგებით, ჩირუხი მოიცავს: ძველთას, დიდ ჩირუხს და პატარა ჩირუხს. ფართო გაგებით, ჩირუხია ამჟამად ოლადაურელებისა და ტბეთ-გოგაძეების კუთვნილი ტერიტორიაც, რომელიც ადრე ეკუთვნოდა შავშელებს.

როგორც ახლა დამახინჯებით ეძახიან, ფოცხოვსა და შავშეთში. ამას იქით აჭარული სოფელი აღარ არის. სარიჩარის მახლობელი სოფლებია: სამხრეთით – ქოჩაქი, ბაკო და განთქმული ისტორიული ხიხათა ციხე⁴⁵ (გვ. 272). თ. სახოკია აქვე აღნიშნავს, რომ ყარაგოლსა და სარიჩარს შორისაა „შავშელების ეილები“ (გვ. 271). თ. სახოკიამდე გ. ყაზბეგის მიერ 1874 წელს ჩანერილი მასალა მხარს უჭერს თ. სახოკიას ინფორმაციას (გ. ყაზბეგმაც სამი ღამე გაათია ხიმშიაშვილების საზაფხულო აგარაკზე); კერძოდ, გ. ყაზბეგი წერს: ყარაგოლის „უკან კიდევ ორი იაილა მდებარეობს, რომელთაგან ერთი შავშეთის სოფელ ახალდაბას, მეორე აჭარის სოფელ კალოთას ეკუთვნის⁴⁶... ადგილობრივთა გადმოცემით, ყარაგოლის მიდამოებში, ზოგადად, სარიჩარის იაილებში არასოდეს ყოფილა შავშელთა იაილები. პროფ. სერგო ღუმბაძისა და ბ-ნი შოთა აბაშიძის აზრით, ყარაგოლის ტბასა და სარიჩარის აგარებს შუა არის სკვანელების, ხიხადირელებისა და ქედელების (ცხმორისელების) იაილები და არა – შავშელების აგარები. 2020 წლის 19 აგვისტოს ჩემ მიერ ჩანერილი მასალების მიხედვით, ყარაგოლის სიახლოვეს ნამდვილად ჰქონდათ აგარები (იაილები) ამჟამად თურქეთის საზღვრებში მოქცეულ ქართულ სოფლებს: ახალდაბასა და წინსათიბს; ოღონდ, ეს სოფლები არის არა შავშეთის, არამედ ფოცხოვის მხარისა. რუსეთ-თურქეთის 1877-78 წლების ომის შემდეგ ფოცხოველებს ეს ადგილი მიუყიდიათ აჭარელებისათვის (ქედელებისათვის)⁴⁷.

18. გზები, ბილიკები და ცხენის გაჭირვება.

როგორც წესი, თ. სახოკია ყოველთვის აღნიშნავს გზების შესახებ; მაგ., ვერნებიდან წამოსული თ. სახოკია აღწერს, თუ როგორი ცუდი გზით მივიდნენ კვატიამდე. შემდეგ, სავარაუდოდ, კვატიიდან სხალთამდე 10 კმ. იარეს შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილის

⁴⁵ იქვე მეორე სახელითაც მოიხსენიებს: ხირხათის ციხე (გვ. 279).

⁴⁶ გ. ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში, ბათუმი, 1995, გვ. 71-73.

⁴⁷ რესპონდენტები: მამია იშხნელიძე (ხიხადირი), თეიმურაზ ღუმბაძე (ბაკიბაკო).

გაცვანილი კარგი გზით (გვ. 297)⁴⁸...

რთული წარმოსადგენია, სამთავრობო დელეგაციას ოლადაურ-რიდან ხიხაძირამდე მთაგრეხილებზე მინდორ-მინდორ და მთათაშორისი, ზოგან საერთოდ გაუვალი ბილიკებით ევლო⁴⁹. 2020 წლის 7 აგვისტოს ტომაშეთიდან მაჭარულში საგანგებოდ, გზებისა თუ ბილიკების დასათვალისწინებლად ავედით მე, დავით ფუტყარაძე, აკაკი ფუტყარაძე და რაულ ფუტყარაძე. 2020 წლის 18 და 19 აგვისტოს ქართველი მესაზღვრეების ნაბართვითა და თანადგომით⁵⁰ ახალგაჭრილი სამანქანე გზით დავათვალისწინე სივრცე ჩირუხის სექტორიდან ქურთინაომრამდე და ჩირუხის მთიდან ხიხაძირის სექტორამდე. მესაზღვრეებთან და ადგილობრივ რესპონდენტებთან საუბრით, ასევე, უშუალო დაკვირვებითაც დავრწმუნდი, რომ საზღვრის სიახლოვეს შავშეთის მხრიდან მაჭარული-ჩირუხის მონაკვეთში შეუძლებელია ნადირის ბილიკის არსებობაც კი.

მანყვალთის საძოვრებიდან სარიჩარამდე უმოკლესი სამხე-

⁴⁸ თ. სახოკიას ინფორმაციით, შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილს დაგეგმილი ჰქონდა, სხალთიდან გზა მიეყვანა ქოჩახამდე, მაგრამ ოსმალეთის ხელისუფლებამ მე-10 კილომეტრზე შეაწყვეტინა გზის მშენებლობა, რადგან თურქმა მოხელეებმა ჩათვალეს, რომ თუ გზა გაკეთდებოდა, ახალციხიდან წამოსული რუსის ჯარი ხიხაძირის გამოვლით შემოვიდოდა აჭარაში (თ. სახოკია, 1985, გვ. 297).

⁴⁹ სანალიაზე, მაჭარულსა და ჭანჭახში ხშირად ნადირობდნენ მამაჩემი – ალექსანდრე (ალიოშა) ფუტყარაძე და მედიცინის მეცნიერებათა დოქტორი, ცნობილი ექიმი, ბ-ნი აკაკი ბერიძე. ბ-ნმა აკაკიმ ჩემთან საუბარში დაბეჯითებით თქვა, რომ მაჭარულიდან ჭანჭახამდე ადრე მხოლოდ ვინრო, ცხენისათვის რთული და დამრეც ფერდობებზე გამავალი ბილიკები იყო (ბოლო პერიოდში სამხედროებმა გაიყვანეს სამანქანე გზა). რაც მთავარია, მისი აზრით, თუკი ვინმე წამოვიდოდა მანყვალთის საძოვრებიდან მაჭარულის გავლით ჩირუხისკენ, მას გზა უნდა გაეგრძელებინა ტომაშეთი – დარჩიძეების, ან ტომაშეთი – ნელათის გავლით, რადგან მაჭარულიდან ჩირუხამდე მთაგრეხილზე გადავლა შეუძლებელია (მასალა ჩავენიერე 2020 წლის 20 ივლისს).

⁵⁰ განსაკუთრებული მადლობა მინდა გადავუხადო დიდებულ ქართველებსა და პროფესიონალებს: ბ-ნ შაქრო მემიაძეს – ჩირუხის სექტორის ხელმძღვანელს; მის კოლეგებს: ბ-ნ იოსებ ფუტყარაძეს და ბ-ნ ზურაბ ქარცივაძეს; ბ-ნ ემზარ თურმანიძეს – ხიხაძირის სექტორის ხელმძღვანელს და მის კოლეგას – დავით ფუტყარაძეს.

დრო გზა (მთაგრეხილების გავლით), დაახლოებით, 40 კილომეტრია (მანყვალთის მთიდან ჩირუხამდე – 32 კილომეტრი). რამდენადაც მთაგრეხილ ქანჭახ-სამარილის მონაკვეთი სრულიად გაუვალია კლდიანი ფერდობების გამო, მგზავრებს აუცილებლად უნდა შემოევლოთ ამ მთებისათვის (ტომაშეთის გავლით, ან – შავშეთის სოფლების გავლით). ასეთი დაშვების შემთხვევაში მგზავრებს 2000-2500 მ სიმაღლეზე მინდორ-მინდორ და ზოგან გაუვალი ბილიკებით და კლდიან ფერდობებზე შემოვლითი გზებით, სულ ცოტა, 60 კმ გავლა მაინც მოუწევდათ. ამას თუ დავამატებთ არსიანის ძირში ბოლაგიოლამდე მისვლას, გასავლელი გზა 70 კილომეტრამდე გაიზრდებოდა... დანამდვილებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ შეუძლებელია ამ ურთულესი გზის ერთ დღეში ცხენით დაფარვა. მით უმეტეს, გზის სირთულეზე თ. სახოკია არაფერს წერს.

მნიშვნელოვანი დეტალი: ვინც იცის თედო სახოკიას მიერ გზებისა და ტრანსპორტირების აღწერის მეთოდოლოგია, მისთვის ცნობილია, რომ მკვლევარი ყოველთვის დეტალურად აღწერს გზებს, დროსა და რთულ გზებზე ცხოველის გასაჭირს; იხ., მაგ., შემდეგი გზების აღწერები:

– ქოჩახიდან ხიხაძირამდე: აქ გზის სირთულეს არ ახსენებს. მანძილი (არაუმეტეს 5 კმ) დაფარეს ნახევარ დღეში; ღამე გაათიეს ხიხაძირში (გვ. 291-292);

– ხიხაძირიდან ვერნებამდე: „დახრამულ გზას“ (არაუმეტეს 5 კმ) დასჭირდა ნახევარი დღე (გვ. 294-295);

– ვერნებიდან სხალთამდე: ჯერ რთული გზა იყო; შემდეგ, სავარაუდოდ, კვატიიდან სხალთამდე 10 კმ იარეს შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილის გაყვანილი კარგი გზით (გვ. 297);

– სხალთიდან თაგომდე: „მოსხლეტილი“ გზა, „სადაც თვით ცხენსაც რის წვალეობით ამოაქვს თავისი ტანი“ (გვ. 304);

– თაგოდან ხულომდე: თაგოდან აჭარისწყლამდე გზაზე „ცხენი უსარგებლოა“ (გვ. 304) და სხვ.

შდრ. ასევე, თ. სახოკიას მონაცემები ნატანებიდან (გურია) ხულომდე გზებისა და ტრანსპორტის შესახებ:

თ. სახოკია წერს, რომ მატარებლით ჩავიდა ნატანებში; იქიდან ოთხკაციანი ეტლით, მერიის გავლით, ორ საათსა და 30 წუთში ჩავიდა ოზურგეთამდე (მოგზაური დროს ზუსტად აფიქსირებს). შემდეგ ჯაგვით⁵¹ გადადის შემოქმედამდე (გვ. 46). სოფელ გომშიც ჯაგვით წავიდა, მაგრამ ცუდი გზის გამო მალევე იძულებული გახდა, ქვეითად გაეგრძელებინა გზა (გვ. 55). გომიდან დაბრუნდა ოზურგეთში. ოზურგეთიდან ცხენით მიდის ლიხაურის ციხის ძირამდე; 40 მხარის სიგრძე მანძილს კი ფეხით ადის ციხემდე (გვ. 79). სალამოს ბრუნდება უკან. მეორე დღეს ოზურგეთიდან ეტლით წავიდა ნაგომურში (გვ. 83). ნაგომარიდან გზა გაარძელა და ბოლოს აკეთში წავით გადავიდა, ეტლი დატოვა მდინარის მეორე მხარეს (გვ. 88). აკეთიდან ბახვში ერთი ჯაგლაგი ცხენითა და ჯორით ავიდნენ 2 საათში (გვ. 113). შემდეგ ამავე „ტრანსპორტით“ – ბახმარომდე. ბახმაროდან ფეხით ზორტიყელის იეილამდე (გვ. 142). ზორტიყელიდან ხულომდე ცხენი იქირავა 2 მანეთად (გვ. 150). ხულოდან ასევე ცხენით – მარეთისა და სხალთის ხეობებში...

აღსანიშნავია, რომ სადაც ცხენს/ჯორს უჭირს, საოცრად ჰუმანური ბუნების ადამიანი თ. სახოკია ყველგან გულისტკივილით წერს და ცხოველს მდგომარეობას უმსუბუქებს: ჩამოდის ცხენიდან, ეფერება ცხენს/ჯორს (მაგ., ვაკეჯვრიდან ბახმარომდე, ბახმაროდან ღორჯომამდე, ფურტიოს გზაზე და სხვ.)...

უეჭველი ფაქტია: თ. სახოკია ყველა ხეობის აღწერისას საუბრობს გზებსა და სამგზავრო ტრანსპორტზე; ოლადაურიდან ხიხანამდე მგზავრობის შესახებ წერილში კი საერთოდ არ არის ნახსენები არც გზის სირთულე და არც ცხენების გასაჭირი (თ. სახოკია სხვა შემთხვევებში დეტალურად აღწერს საგზაო პრობლემებს!). ეს იმას ნიშნავს, რომ ცხენოსან მგზავრებს ოლადაურიდან სარიჩარამდე ალპური ზონის ვიწრო ბილიკებით არ უვლიათ. რაც მთავარია, 1 დღეში ცხენოსნები ვერ დაძლევენ, სულ

⁵¹ ჯაგვი/ჯაგვა, იგივეა, რაც „ფორანი“ – „დიდი ოთხთვლიანი ცხენის საზიდარი“ (ქეგლ).

მცირე, 25-კილომეტრიან ურთულეს გზას ალპურ ზონაში – სანალია-მაჭარულ-ჭანჭახ-სამარილის ხევებში; შდრ.: რთული რელიეფის გამო ხიხაძირიდან ვერნებაამდე 6-კილომეტრიანი გზის გასავლელად თ. სახოკიას დასჭირდა ნახევარი დღე(!).

ლოგიკურია, დავასკვნათ: ოლადაურიდან ხიხანამდე თ. სახოკია გზებისა და ცხენების თემას იმიტომ არ ეხება, რომ ეს გზა მან გაიარა კარგი საურმე/სამარხილე გზით.

შედარებით ვრცლად შუბნიდან ჩირუხამდე გზების შესახებ:

ურფეთ ხიმშიაშვილის (99 წლის. სოფ. ტომაშეთი), ქერემ ვაშაყმაძის (78 წლის. სოფ. წელათი), იოსებ აბაშიძის (78 წლის. დარჩიძეები), ვაჟა თურმანიძის (80 წლის. სოფ. გოგაძეები), სოსო (ოსმან) თავდგირიძის (80 წლის. სოფ. კობალთა), მიხეილ ფუტკარაძის, ყაზბეგ ვაშაყმაძისა და ბადრი ცეცხლაძის მიერ მოწოდებული ცნობების შეჯერებით, ოლადაურიდან ჩირუხამდე 120-130 წლის წინ ორი ძირითადი საურმე/სამარხილე გზა მიდიოდა: ერთი – დარჩიძეების გავლით, მეორე – წელათის გავლით.

წელათის გავლით (I გზა):

ოლადაური > მახალაკეთი > შუბანი > ტომაშეთი > წელათი > თოხაური > გუზლიეთი (შუბნელების ყიშლები) > ვირისაკვაღავის აღმართი (სოჭის ტყე ლელვანისკენ ჩირუხისწყლისა და სათევზი-აღელეს შორის არსებულ სერზე)⁵² > ირმის ტბა > ქვედა ლელვანი > ზედა ლელვანი > ჩირუხი/ჯინალი/ჯვარიჭოჭი⁵³. ჯინალიდან გზა გადადიოდა შავშეთშიც და ფოცხოვშიც⁵⁴.

ქერემ ვაშაყმაძის ცნობით, 1900-იან წლებში შავშეთიდან

⁵² სათევზიანელე სათავეს იღებს ნაბულვარაში; ღელის სიგრძე – დაახლოებით, 5 კმ.

⁵³ დაახლოებით, 2000 მეტრ სიმაღლეზე არსებული ჩირუხის ალპური საძოვრები 5000-6000 ჰექტარია. აქ არის ერდვათის, შუბნის, იაკობაურის, დარჩიძეების, ტომაშეთის, წელათის, ასევე, სოფელ დანდალოს აგარები (საზაფხულო სახლები), ანუ იაილები; კერძოდ, ჩემი რესპონდენტების (ვაჟა თურმანიძე, გურამ ფუტკარაძე, ნუგზარ სურმანიძე, ქერემ ვაშაყმაძე...) ინფორმაციით, კვესაური – დანდალოს ამჟამინდელი იაილები დარჩიძეების მცხოვრებს მიუყიდა დანდალოელებისათვის. ჩირუხში არსებული ჯინალის აგარები და ჯვარიჭოჭის ნანჩილი იყო შავშელეებისა. საბჭოთა იმპერიისა და თურქეთის მიერ საქართველოს

ჯინალი – ლელვანის გზით იბრაიმ უსეინის ძე ვაშაყმაძემ ურ-მით ჩამოიტანა მარილი ყალიზმანიდან (Kağızman. ყარსის პროვინცია. ყალიზმანის/ყალიზმანის ძველქართული სახელწოდებაა „ალზევანი“; აქედან წელათამდე, დაახლოებით, 250 კილომეტრია). მისივე ცნობით, გუზლიეთიდან ერთი ბილიკი ადიოდა პანტეში კოტიების გავლით.

გადანაწილების შემდეგ შავშელებს უფლება აღარ მისცეს, ამოსულიყვნენ ჩირუხ-ში. მათი საძოვრები გადასცეს ტბეთისა და გოგაძეების მცხოვრებთ, რადგან ამ უკანასკნელთა აგარები დარჩა თურქეთის მხარეს. საზაფხულოდ შუბნის თემ-სა და ჯინალს შუა არსებულ სივრცეში ბათუმიდან (კახაბერიდან) ამოდიოდნენ ქურთები, რომელთაც დაძაბული ურთიერთობა ჰქონდათ შუბნელებთან. ამირან ებრალიძისა (სოფ. შუბანი; 54 წლის) და ჯემალ ფუტკარაძის ცნობით (სოფ. ტომაშეთი; 55 წლის), ქურთებთან დაპირისპირებულმა შუბნელებმა დახმარება სთხოვეს დარჩიძეებლებს; სამაგიეროდ, შესთავაზეს ჩირუხში „შუბნის წყლის“ გარშემო არსებული თავიანთი საზაფხულო ქოხების დათმობა.

⁵⁴ ამ გზას უერთდებოდა სხალთა – კობალთის გზა: ყინჩაური > პანტეები > წვერ-ებისერი > შუანვერები > კობალთა (დაახლოებით, 6 კილომეტრი); კობალთის აგარები – ნაილები.

ნელათის გავლით (II გზა):

ოლადაური > მახალაკეთი > შუბანი > ტომაშეთი > ნელათი > თოხაური > ხელმარცხნივ აღმართით: ენრიანი ვაკე > ბებერაულის ნაეკლესიარი (ქილისასერი) > ქვახიდისერი (ქვახიდი – ჭაობზე ხიდივით იყო დაფენილი ქვა), სადაც გზაჯვარედინია; აქედან ალპური ზონისკენ სამი გზა მიდის, სოფლებისაკენ კი – ორი:

ქვახიდისერი > კუნტიჯვარი > პანტები (ყავალლული) > ჩირუხი (შუბნის თემის სოფლების აგარები. მეზობლად, ჯინალში იყო შავშელების აგარები და საძოვრები).

ქვახიდისერი > უღელტეხილი > ქოსაჭალა > ჩირუხი... ქვახიდისერი > უღელტეხილი > ძველთა... ქვახიდისერი > კვესაურის ბოლო > დარჩიძეები...

ქვახიდისერი > ბებერაულის ნაეკლესიარი (ქილისასერი) > თოხაური > ძველნელათი...

დარჩიძეების გავლით (I გზა):

ოლადაური > მახალაკეთი > შუბანი > სანობლია > სერიყანა > დარჩიძეების სერი (სადაც ახლახან ჯვარი ააბრძანეს აქაურმა ახალგაზრდებმა) > ბაბელეთი > გოგლაურის ციხე > კვესაურის ბოლო > ქვახიდისერი; ამ გზაჯვარედინიდან სხვადასხვა გზების შესახებ (იხ. ზემოთ).

დარჩიძეების გავლით (II გზა):

ოლადაური > მახალაკეთი > შუბანი > სანობლია > დარჩიძეების სერი > ოფოყანა > კირიღელე > ძველკირი > კვესაური > უღელტეხილი > ქოსაჭალა > ჩირუხი⁵⁵.

აქვე აღვნიშნავ, რომ არსიანის მთაგრეხილის ერთ-ერთი განშტოება – ჩირუხის მთა, ზოგადად, ჩირუხისწყლის ხეობა სტრატეგიული მხარე იყო; კერძოდ, ჩირუხის ალპური საძოვრებიდან რამ-

⁵⁵ ოლადაურიდან „მანყვალთის საძოვრებამდე“ თუ ჩირუხამდე მარშრუტის დაზუსტების მიზნით, 2020 წლის ივნის-ივლისში კონსულტაციები მქონდა მარეთის ხეობის კარგ მცოდნეებთან, ბატონებთან: შოთა ცეცხლაძესთან, სულიკო მახარაძესთან, ოთარ ფუტკარაძესთან, ზვიად დისამიძესთან, ანზორ გოგიტიძესთან, ბადრი ცეცხლაძესთან და ფრიდონ ფუტკარაძესთან, რისთვისაც მათ დიდ მადლობას მოვახსენებ.

დენიმე გზა გადადიოდა შავშეთისწყლის ხეობაში⁵⁶, რამდენიმე გზა – სხალთისწყლის ხეობაში. ჩირუხის წყლის ხეობის სტრატეგიულობას კი ხაზს უსვამს ამ ხეობაში არსებული სამი დიდი ციხესიმაგრის არსებობა; ამ ხეობაშია: ოქროპირაულის ციხე, მახალაკიძეების ციხე და იორამას ანუ გოგლაურის ციხე. ამათგან ერთმანეთს უყურებს გოგლაურისა და მახალაკიძეების ციხეები. არ გამოვრიცხავ, რომ საქართველოს სიძლიერის პერიოდში მეოთხე ციხე ყოფილიყო მახალაკიძეებსა და ოქროპირაულს შორის.

19. დარჩიძეების ახლოს მდებარე კუტის ჯვარი.

ალპურ ზონაში არსებული ორი ტბის აღწერისას თ. სახოკია ახსენებს „სოფელ კუტი-ჯარს“ და მოჰყავს ლეგენდა კუტი ქალის შესახებ (ტექსტი მოგვყავს 1901 და 1950 წლების გამოცემების მიხედვით): „დაუპირდაპირდით სოფელ კუტი-ჯარსაც. დარჩიძეების ახლო მდებარეს. აქაური მცხოვრებნი წინათ, ქრისტიანობის დროს თავდგირიძენი ყოფილან. ვენახები სოფ. შუახევში ჰქონიათ. ერთხელ რთვლის დროს ყურძნის საკრეფად წასულან. სოფლად მხოლოდ ერთი ავადმყოფი ქალი დარჩენილა. ამასობაში მტერი დასხმია სოფელს და ცხენები სულ წაუღალავს. ავადმყოფი ქალი სერზე ასულა და გაჭირვებისაგან ისეთი ძალით დაუკივლია, რომ თავისიანებისათვის ხმა მიუწვდენია, მაგრამ თვითონ-კი დაკუტებულა და მის მოსაგონებლად ამ სოფელს კუტის-ჯარი დღესაც შერჩენია“ (თ. სახოკია, მოგზაურობანი, 1950. გვ. 212; შდრ. თ. სახოკია, 1985, 270-271)⁵⁷.

⁵⁶ შდრ.:

- გ. ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში, ბათუმი, 1995, გვ. 73-77: ჩირუხი/ჯინალის აგარები > ყვირილას ხეობა: სოფ. ყვირილა > სოფ. ჩიხთა > სოფ. მიქელეთი > გარყლობი;

- ვ. მაკარაძე („განათლების ხევისბერი“, 2020, გვ. 187, 256, 258): „მარეთის ხეობაზე გადიოდა იმერხევ-შავშეთისაკენ მიმავალი კიდეც ერთი გზა, რომელიც სოფელ ტომაშეთზე გავლით ადიოდა მთა მაჭარულზე და რკინიგზარის გადასასვლელით – იმერხევ-შავშეთში“.

⁵⁷ ზაზა ჯაფარიძის ლოგიკური აზრით, ამ ლეგენდის ასეთი ახსნაც შესაძლებელია: კუტმა ქალმა კვილით ხმა გააგონა გოგლაურის ციხის გუშავთ, გოგლაურის ციხის გუშავებმა – სხვა ციხეების გუშავთ და ბოლოს – ოქროპირაულის (შუახევის) ციხის გუშავთ. ასე გადაიცა მტრის შემოსევის შესახებ ინფორმაცია.

პირველ ფრაზაში არსებითი უზუსტობაა: არ არსებობს „სოფელი კუტი-ჯარი“. არსებობს ტოპონიმი „კუნტი-ჯვარი“, რომელიც მდებარეობს 1858 მ. სიმაღლეზე. ეს არის მაღალი კლდე („ფაფარა კილდე“). მის გარშემო ტყით დაფარული ციცაბო ფერდობებია. გამორიცხულია აქ ოდესმე ყოფილიყო სოფელი (კლდის თავზე 10 კაციც ვერ მოთავსდება).

საინტერესოა ტოპონიმის დამონმების ისტორიაც:

1901 წელს „დროებაში“ გამოქვეყნებულ სტატიაში და 1950 წლის გამოცემაში თ. სახოკია აფიქსირებს კუტი-ჯარ- ფუძეს. ლეგენდის თ. სახოკიასეულ ვერსიაზე დაყრდნობით ი. სიხარულიძე თვლის, რომ კომპოზიტის მეორე ნაწილია „ჯარი“: კუტი-მა ქალმა დახმარებისათვის ჯარს უხმოო... თუმცა მკვლევარი აქვე აფიქსირებს ამ ტოპონიმის მის მიერ ჩანერილ ვარიანტსაც: „კუნტიჯვარი“ და არ გამორიცხავს ამ ფორმის კავშირს ჯვარ- ფუძესთან (ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, ბათუმი, 1958, გვ. 159). ვფიქრობ, „ჯარი“ მცდარად ჩანერილი ფორმაა: თ. სახოკიას არასწორად ჩაანერინეს ტოპონიმი; ადგილობრივ მოსახლეობაში დღესაც ამ ადგილის სახელია „კუნტიჯვარი“ (/კუტიჯვარი). საყურადღებოა, რომ თ. სახოკიას გარდაცვალების შემდეგ „მოგზაურობის“ 1985 წლის გამოცემაში დედნისეული ვარიანტი შეცვლილია „კუტი-ჯვარი“ ფორმით (ეს ცვლილება არ შეუტანია ქ-ნ შუქია აფრიდონიძეს; ალბათ, ბათუმელმა გამომცემლებმა დააზუსტეს რეალურად არსებული ვარიანტის მიხედვით). ლოგიკურია, ვთქვათ, რომ ტოპონიმის ამოსავალი ფორმაა კუტის ჯვარი; აქედან: კუტიჯვარი > კუნტიჯვარი. ტოპონიმის აგებულებიდან გამომდინარე, კუტი ქალის შესახებ ლეგენდის თავდაპირველი სახე მე ასე წარმომიდგენია⁵⁸:

⁵⁸ ბავშვობაში დედაჩემისაგან (ნათელა ვაშაყმაძისაგან) გაგონილი ვარიანტი: პანტებში ადრე სოფელი იყო. სოფლის ხალხი მახალაკიძეებში ყოფილა სამუშაოდ წასული. მტერი დაცემია სოფელს თავს და ყველაფერი წაუღიათ; წაუყვანიათ ყველა, ვინც სოფელში იყო დარჩენილი. კუტი ქალი დაუტოვებიათ მხოლოდ. კუტი ქალი წვალებით გასულა თერნალის თავზე არსებულ ფაფარა კილდეზე და

ჩირუხის გზაზე, პანტებში, დაახლოებით, 1860 მეტრ სიმაღლეზე დიდი სოფელი ყოფილა⁵⁹. ეს ადგილი დღეს ასე გამოიყურება:

სოფელს საკუთარი ვენახები ჰქონია შორს – ბარში (შუახევში? მახალაკიძეებში?..). ერთხელ ხალხი სამუშაოდ წასულა ვენახში. ამ დროს სოფელს მტერი შემოსევია და სოფლის საქონელი, სარჩო, ალბათ, სოფელში დარჩენილი წვრილ-შვილნი და მათი მომვლელ-

ისე დაუკვივლია, გაუგონიათ ვენახებში სამუშაოდ წასულთ. ქალი ადგილზე მომკვდარა. ვენახში წასული კაცები დროულად ამოსულან და მტერი დაუმარცხებიათ. იმ ადგილს, სადაც ქალი გარდაიცვალა, ხალხმა დაარქვა კუნტიჯვარი. 86 წლის სოსო (ოსმან) და 80 წლის შოთა (შერიფ) თავდგირიძეების ვარიანტი: „დედეი მეტყოდა: ჩვენი ძველები პანტებში ცხოვრობდნენ. სოფელს მტერი შემოსევია. სოფელში ერთი კუტი ქალი ყოფილა. სერზე ასულა და ცეცხლი დაუნთია; ასე გაუგებნებია მტრისათვის მტრის შემოსევა. იმ ადგილისთვის კუტი ქალის სახელი დაურქმევიათ.“

⁵⁹ გოგლაურის (იორამას) ციხე-ქალაქიდან, დაახლოებით, 3 კილომეტრშია ბებერაული (დიდი ალბათობით – ნასოფლარი). ბებერაულის სიახლოვეს, თხმელებიანი ვაკის გვერდით ახალ ტყეში დღემდეა შემორჩენილი დიდი ეკლესიის ნანგრევები; მიმოფენილი ქვებით თუ ვიმსჯელებთ, ეკლესიის ტერიტორია, დაახლოებით, ხუთ ჰექტარს მოიცავს. ბებერაულის ნაეკლესიარიდან ჩირუხისაკენ, დაახლოებით, 1 კილომეტრშია კუნტიჯვარი. აქედან, დაახლოებით, 2,5 კილომეტრშია პანტების დასახლება.

ნიც გაუტაცია. არ წაუყვანიათ მხოლოდ ერთი კუტი ქალი (საპყარი, რომელიც ვერ დადიოდა). კუტი ქალი სოფლიდან წვალეებით გასულა ფაფარა კლდეზე⁶⁰, საიდანაც დიდი სივრცე ჩანს. კლდის თავზე გასულ კუტ ქალს ზეადამიანური ძალით დაუკივლია და ხმა მიუწვდენია ვენახებში სამუშაოდ წასული ხალხისათვის (სხვა ვერსიით, ქალს აქ ცეცხლი დაუნთია და მტრის მოსვლა ასე შეუტყობინებია). ვენახში წასულთ გაუგონიათ ქალის ხმა და სასწრაფოდ წამოსულან სოფელში. დაენიგნენ მტერს და წაართვეს გატაცებულნი. მოიკითხეს კუტი ქალი. ქალი მკვდარი ნახეს კლდის თავზე – იმ ადგილას, საიდანაც ხმა გააგონა ვენახში წასულთ: თურმე ისე გამეტებით უკივლია, ადგილზევე მომკვდარა. ხალხმა კუტი ქალის პატივსაცემად იმ ადგილას ჯვარი აღმართა... ასე დაერქვა ამ ფაფარა კლდეს კუტის ჯვარი (დიალექტურად: კუნტიჯვარი)⁶¹. მდინარის მეორე მხრიდან კუნტიჯვარი არ ჩანს (ისე, როგორც, მაგ., გოგოლაურის ციხე). კუნტიჯვარი – ტყის მასივში არსებული კლდე შეუძლებელია გამოარჩიოს კაცმა ჩირუხი – მაჭარულის მთაგრეხილიდან. მით უმეტეს, კუნტიჯვარი არ ჩანს შავშეთისწყლის ხეობიდან; შესაბამისად, იოლია დავასკვნათ: შავშეთისწყლის ხეობით რომ ევლოთ გიორგი ბერიძესა და თედო სახოკიას, ვერსაიდან დალანდავდნენ კუნტიჯვარს. მოგზაურთ ჩირუხი – მაჭარულის მთაგრეხილის გარკვეული მონაკვეთებიდან მხოლოდ გოგოლაურის ციხის დანახვა შეეძლოთ (და არა – კუნტიჯვარისა).

⁶⁰ დღემდეა შემორჩენილი ეს თამარ მეფის დროინდელი ძველი გზა; ხალხი მას “შუაგზას” უწოდებს.

⁶¹ ზემოაჭარული ლეგენდა ქალის ფანტასტიკური შესაძლებლობებით გარკვეულწილად ეხმიანება არსიანის გადაღმა სოფლებში (ამჟამად თურქეთის საზღვრებში შემავალი შავშეთის რაიონის სოფლებში) შემორჩენილ სხვა ლეგენდას: იმერხეული ლეგენდის მიხედვით, იმფხრეველის ციხეში მოსულა თამარ მეფე. ციხიდან თამარ მეფე გადაფრენილა მდინარის მეორე მხარეს შემალეებულ ადგილას, რომელსაც ახლა „ჯვართი“ ჰქვია. „ჯვართი“ ცხადყოფს, რომ ამ ადგილას იყო ჯვრის სახელობის ეკლესია... ვფიქრობ, თამარ მეფე გვირაბით გადავიდა ერთი მთის წვერზე არსებული ციხიდან მდინარის მეორე მხარეს მთაზე აღმართულ ეკლესიამდე. ხალხმა დაინახა ციხეზე ასული მეფე და შემდეგ – ეკლესიიდან გამოსული... ჩემი თვალთ მქვს ნანახი ჯვართის მიდამოებში არსებული გვირაბი, რომელიც ჩადის მდინარემდე.

მკითხველის ყურადღებას მივაქცევთ ზმნა „დაპირდაპირება-საც“; კერძოდ, თ. სახოკია წერს:

„დაუპირდაპირდით კუნტი-ჯვარს, დარჩიძეების ახლოს მდებარეს“. დარჩიძეების ზემოთ, მდინარე ჩირუხისწყლის იმავე მხარეს, სათავისკენ რამდენიმე კილომეტრშია კუნტიჯვარი. კუნტიჯვართან „დაპირდაპირება“ შესაძლებელია ძველწელათიდან და მისი მიმდებარე ტერიტორიიდან, ან, საკუთრივ, მდინარე ჩირუხისწყლის გასწვრივ მიმავალი გზიდან (თოხაური-გუზლიეთის მონაკვეთზე); შესაბამისად, დიდი ალბათობით, თ. სახოკიამ გაიარა შუბნის თემის ტერიტორიაზე ჩირუხისწყლის მარცხენა სანაპიროზე არსებული სამარხილე გზით, საიდანაც ხეობის მეორე მხარეს რომელიღაც თანამგზავრი (გამყოლი) მოგზაურს მოუყვალეგენდას კუტი ქალის შესახებ და შორიდან ადგილისკენაც მიუთითა. 1897 წლის აგვისტოს ექსპედიციისას გაგონილი ლეგენდა ეთნოგრაფმა შეიტანა თავის წერილში, რომელიც დაწერა 4 წლის შემდეგ. წერილის წერისას ლეგენდა ახსოვდა მკვლევარს, მაგრამ არ ახსოვდა, კუნტიჯვარი სოფელი იყო, ტყე თუ კლდე; არ ახსოვდა მისი ზუსტი ადგილმდებარეობაც; თ. სახოკიასთვის მთავარი იყო, არ დაკარგულიყო ლეგენდა, ამიტომაც ჩართო იქ, სადაც მოუხერხდა (ალპურ ზონაში მოგზაურობის ეპიზოდში)...

2020 წლის აგვისტოში ჩემმა არც ერთმა რესპონდენტმა კონკრეტულად არ იცოდა, რომელი ადგილი იყო კუნტიჯვარი (მითითებდნენ საკმაოდ ვრცელ ტყეს); კერძოდ, სად შეიძლებოდა ყოფილიყო აღმართული კუტი ქალის სახელობის ჯვარი. ბ-ნ მამუკა შარვაშიძესთან და ბ-ნ დავით ვაშაყმაძესთან ერთად რამდენიმე დღის განმავლობაში ვეძიეთ ლეგენდარული ადგილი, დეტალურად შევისწავლეთ ადგილმდებარეობა და ვიპოვეთ მაღალი კლდე და მიმდებარე ბორცვი (ნაძენარით დაფარული) – საგარაუდოდ, ის ადგილი, საიდანაც ქალმა მოუხმო თავისიანებს. შევისწავლეთ აქამდე მოსასვლელი ყველა გზა და დავრწმუნდით, რომ კლდის მიმდებარე მაღალი ბორცვი შეიძლებოდა ყოფილიყო კუტი ქალის სახელობის ჯვრის აღმართვის ადგილი. 2020 წლის 12 აგვისტოს, დაახლოებით, 50 კაცმა აქვე აღვნიშნეთ დიდგორობა და

აღმართეთ სახელდახლო ხის ჯვრები. 2020 წლის 23 აგვისტოს შუბნის თემის ყველა სოფლის მკვიდრებმა პანტებიდან 2.5 კმ-ზე გატყევებული „შუაგზით“ გავაბრძანეთ და მეუფე სპირიდონის კურთხევით აღმართეთ დიდი რკინის ჯვარი (ლეგენდა გაცოცხლდა)⁶².

20. გოგლაურის ციხე და ბებერაულის ნაეკლესიარი.

მნიშვნელოვანია, გავარკვიოთ ისიც, თუ შუბნის თემის რომელი გზა აირჩიეს მგზავრებმა ჩირუხამდე: დარჩიძეების გავლით თუ ძველწელათის გავლით. ჩემი აზრით, დარჩიძეების გავლით რომ წასულიყვნენ გიორგი ბერიძე და თედო სახოკია, აუცილებლად მიიღებდნენ რალაც ინფორმაციას გოგოლაურის ციხისა და ბებერაულის ნაეკლესიარის შესახებ, რადგან მთავარი გზა (შუა გზა) გაივლიდა ჯერ ბებერაულის სიახლოვეს, შემდეგ კი – კუნტიჯვართან; კერძოდ:

დარჩიძეებიდან კუნტიჯვრისკენ მიმავალ გზაზე, დარჩიძეების ბოლო უბანში, გოგოლაურში შთამბეჭდავად აღმართული „თამარის ციხე“ – გოგოლაურის ციხე, რომელთანაც გადის დარჩიძეები – კუნტიჯვარი – ჩირუხის ძველი გზა – „შუა გზა“ (თამარ მეფის დროინდელი გზა). გოგლაურის/გოგოლაურის ციხესა და უღელტეხილის ლელის მარცხენა მხარეს არსებულ კუნტიჯვარს შორის, გოგოლაურის ციხიდან, დაახლოებით, ორ/სამ კილომეტრში, აბანოელის (კვესავრის ლელის) მარცხენა ფერდზე, ქვახიდის სერის ქვემოთ (მარჯვნივ) 20-25 წუთის სავალზე ახალგაზრდილ ნაძვნარში, დაახლოებით, 1657 მეტრ სიმაღლეზე არის ეკლესიის

⁶² რთულ გეოგრაფიულ და კლიმატურ პირობებში 12 და 23 აგვისტოს ჯვრების აღმართვის პროცესის უნაკლო ორგანიზებაში განსაკუთრებული წვლილი მიუძღვით საქველმოქმედო ფონდ „შუბანს“ (ხელმძღვანელი – დავით ცეცხლაძე) და შუბნის თემის ყველა თაობის წარმომადგენელს; დავასახელებ რამდენიმე პიროვნებას: ზაურ ფუტკარაძე (დევთა ბაგა), დავით ფუტკარაძე (დარჩიძეები), მამუკა და გელა შარვაშიძეები (დარჩიძეები), დავით და რომან ვამაცაძეები (წელათი), მამუკა ბაკურიძე (შუბანი), ზურაბ ბერიძე (დარჩიძეები), გურამ ფუტკარაძე (წელათი), რამაზ ფუტკარაძე (დარჩიძეები), ამირან ებრალიძე (შუბანი), ვახტანგ ბოლქვაძე (დარჩიძეები), ადამ ბოლქვაძე (ქუთაური), აკაკი, ავთანდილ, ფრიდონ და კობა ფუტკარაძეები (ტომაშეთი)...

ნანგრევები. დღემდე მოღწეულია ეკლესიის მხოლოდ ერთი კედლის ნაწილი. დაახლოებით, 100 მეტრის რადიუსში მიმოფანტულია თლილი ქვები, რაც მიუთითებს, რომ ეკლესია და მის გარშემო არსებული საეკლესიო ნაგებობები საკმაოდ დიდ სივრცეზე ყოფილა გაშლილი.

ეკლესია აშენებული იყო თოხაურიდან ძველთისკენ და დარჩიძეებიდან პანტებისაკენ (ჩირუხისაკენ) მიმავალი გზების გადაკვეთაში. „ქილისასერს“ დარჩიძეების (ნისლათის) მხარეს ესაზღვრება სოფელ წელათის სათიბები (ჭალა) „ბებერაული“ და „თხმელეზიანი ვაკე“, მეორე მხარეს – „ქვახიდისერი“, მესამე მხარეს (ქვედა მხარე) – კლდე, მეოთხე მხარეს – უღელტეხილის ღელის მიმდებარე ტყე⁶³.

ნაეკლესიარს იური სიხარულიძე უწოდებს „ქვახიდისერის ეკლესიას“ (ი. სიხარულიძე, „აჭარის მატერიალური კულტურის ძეგლები“, ბათუმი, 1962, გვ. 36-37). ეკლესიის ამგვარი სახელდება ხელოვნური და მიუღებელია, რადგან „ქვის ხიდი“ ახალი ტოპონიმია; კერძოდ: ადგილობრივთა გადმოცემის მიხედვით, კვესაურის ბოლოს იყო რუსი ოკუპანტების სამხედრო ბაზა („ზასტავა“); რუსებმა იქვე ახლოს არსებულ ჭაობში ჩაყარეს ქვები, რომ ტყემდე მისასვლელი გაეკეთებინათ. შემდეგ ხალხმა ამ ადგილს დაარქვა ქვის ხიდი > ქვახიდი; იქვე არსებულ სერს კი – „ქვახიდის სერი“ (სიმაღლე – 1761 მ.).

როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ნაეკლესიარს დღეს სხვა სახელი ჰქვია: ქილისასერი, რომლის სიმაღლეა 1657 მ. (ქილისას სერი = ეკლესიის სერი); ანუ ორი სხვადასხვა სერია: ქვახიდის სერი და ქილისას სერი. ქვახიდისერიდან ნაეკლესიარამდე მანძილის გავლას ესაჭიროება 20-25 წუთი. ბუნებრივია, ეკლესიის/ნაეკლე-

⁶³ დარჩიძეებელი ნუგზარ სურმანიძის ინფორმაციით (14.08.2020), ბებერაულის და თხმელეზიანი ვაკე არის წელათელების სათიბი, ხოლო ნისლათა არის დარჩიძეების სათიბი. წელათელი ქერემ ვაშაყმაძის აზრით კი (14.08.2020), ნისლათის სერს გადმოლმა (ჩირუხისაკენ) ტერიტორია, ბებერაული და თხმელეზიანი ვაკე (ქვახიდისერზე გამავალი „შუაგზის“ ქვემოთ) არის წელათის საკუთრება.

სიარის სახელად ვერ გამოდგება ვერც “ქილისასერი”, რადგან ეს ტოპონიმიც ახალია: ამჟამად ოსმალური ოკუპაციის შემდეგ, ოსმალთა აგრესიის დროს, ეკლესიის განადგურების შემდეგაა შექმნილი.

ისტორიული შეუსაბამობის გარდა, ვფიქრობ, ეკლესიის სახელად მოუხერხებელია „სერზე“ ორიენტირებული სამკომპონენტისანი („ქილისას სერის ეკლესია“) და ოთხკომპონენტისანი (“ქვის ხიდის სერის ეკლესია“) სახელები; მით უმეტეს, თურქულფუძიანი კომპოზიტი („ქილისასერი“). ასევე არალოგიკურია ამ ეკლესიის სახელდება ახლოს არსებული სოფლების – დარჩიძეების ან წელათის – მიხედვით; ვთქვათ: „დარჩიძეების ეკლესია“, „წელათის ეკლესია“, რამდენადაც ორივე სოფლიდან ნაეკლესიარი დაშორებულია რამდენიმე კილომეტრით. რაც მთავარია, დარჩიძეებს თავისი ეკლესია ჰქონდა სოფლის ცენტრში. წელათი კი ახალი დასახლებაა: ეს სოფელი დაარსებულია ეკლესიის განადგურების შემდეგ.

აჭარის (/საქართველოს) ავბედითი ისტორიის გამო, ამ ეტაპზე დანამდვილებით არავის შეუძლია თქვას, რა ერქვა ეკლესიას. ეკლესიის/ნაეკლესიარის სახელზე შეიძლება ვიმსჯელოთ მიმდებარე ძველი ტოპონიმების მიხედვით.

„ქილისასერის“ (ნაეკლესიარის) მიმდებარედ სამი ძველი ტოპონიმი: „ნისლათა“, „თხმელებიანი ვაკე“ და „ბებერაული“. ნაეკლესიარს უშუალოდ ემეზობლება ორი ტოპონიმი: „თხმელებიანი ვაკე“ და „ბებერაული“. „თხმელებიანი ვაკე“ სათიბია; დარქმეულია მდებარეობისა და მცენარის გამო; შესაბამისად, ნაკლებმოსალოდნელია, ასეთი სახელწოდება ჰქონოდა ძველ სოფელსა და ეკლესიას. დიდი ალბათობით, ამ ეკლესიის სიახლოვეს არსებულ სოფელს ერქვა „ბებერაული“. ბებერაული ნამდვილად ჰგავს ნასოფლარს. ჩანს, აქ არსებული სოფელიც და ეკლესიაც ერთდროულად განადგურდა.

ვფიქრობ, ნაეკლესიარს თუ ეკლესიას, რომელიც აქ აღდგება, სახელი უნდა ეწოდოს მიმდებარე ტერიტორიის ძველი სახელის მიხედვით. ასეთია „ბებერაული“; შესაბამისად, უნდა დამ-

კვიდრდეს ასე: ბებერაულის ეკლესია. შდრ.: იქვე ახლოს არსებული სხვა დასახლებები (რომლებიც შექმნილი ჩანს ძველი საკუთარი სახელების მიხედვით): გოგოლაური (გოგოლას საკუთრება), კვესაური (კვესას საკუთრება), ბებერაული (ბებერას საკუთრება)... ეკლესიის/მონასტრის აღდგენის შემდეგ უნდა აღდგეს ისტორიული სამართლიანობაც და მიმდებარე ტერიტორია: ბებერაული და თხმელებიანი ვაკე საქართველოს სახელმწიფოსა და საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალიურ მართლმადიდებელ ეკლესიას შორის კონსტიტუციური შეთანხმების საფუძველზე უნდა მიეკუთვნოს ბებერაულის ეკლესიას/მონასტერს.

ეკლესიის/მონასტრის აღორძინებით უნდა გავაცოცხლოთ ძველი სოფლის – ბებერაულის – სახელიც. დავძენ: რამდენადაც ბებერაულის ეკლესია სოფლებიდან ალპური საძოვრებისაკენ მიმავალ გზაჯვარედინზე მდებარეობდა, ჩანს, თანაბრად ეკუთვნოდა შუბნის თემის ყველა სოფელს: დარჩიძეებს, წელათს, ტომაშეთს, შუბანს, იაკობაურს, კობალთას, ქუთაურს, ერდვათს... მომავალშიც ამ ეკლესიამ, კუნტიჯვრის მსგავსად, შუბნის თემის ყველა სოფელი, ზოგადად, მთელი მარეთის ხეობა უნდა გააერთიანოს („ეშმაკი ყოფს, ღმერთი აერთიანებს“). თეორიულად შესაძლებელია, რომ მგზავრები წასულიყვნენ დარჩიძეები – გოგოლაური – კვესაური – ჩირუხის... ან დარჩიძეები – გოგოლაური – ბებერაული – კუნტიჯვარი – პანტები – ჩირუხის გზით, თუმცა, საუკუნოვან ციხესიმაგრესთან რომ გაევილოთ ალპურ ზონაში მიმავალ ხელისუფლების წარმომადგენლებსა და თ. სახოკიას, ეთნოგრაფს სანდო მცირე ინფორმაციას მაინც მისცემდნენ ამ ციხე-ქალაქის, ბებერაულის ნაეკლესიარისა თუ კუნტიჯვრის შესახებ. ლოგიკურია დავუშვათ, რომ მგზავრებმა გაიარეს ხეობის მოპირდაპირე მხრიდან, საიდანაც „დაუპირდაპირდნენ“ ლეგენდის შექმნის ადგილს (კუნტიჯვარს), მაგრამ ნისლის გამო ვერ დაინახეს გოგოლაურის ციხე („თამარის ციხე“), რომელიც შთამბეჭდავად ჩანს არა მხოლოდ მდინარის მეორე ხეობიდან, არამედ 2570 მეტრის სიმაღლის მარილიანი მთის წვერიდანაც კი.

21. „რკინის ნყლები“.

სხალთის გზაზე თ. სახოკია „დაუპირდაპირდა“ სოფელ ფაჩხას (გვ. 298), რომლის შესახებაც ამბობს, რომ ეს სოფელი გაშენებულია ფაჩხმატის კლდეზე (თქმულების მიხედვით, მოლაპარაკე

კლდე). თ. სახოკიას ცნობით, ფაჩხა ცნობილია „თავისი რკინის ნყლებით“ (გვ.298). პროფ. მიხეილ მახარაძის აზრით, თ. სახოკიას ინფორმაცია დასაზუსტებელია: „რკინის ნყლებით“ ცნობილი იყო (და არის) ფაჩხის გვერდით არსებული სოფელი ნაბლანა.

22. რა ერქვა კაპიტან ბერიძეს?

თ. სახოკიას არაზუსტად ახსოვდა ზემო აჭარის ნანილის უფროსის სახელიც: კაპიტან ბერიძეს ერქვა გიორგი და არა ალექსანდრე. შედარებით ვრცლად ამ საინტერესო ადამიანის შესახებ: ალ. ბერიძის შესახებ ცნობების მოსაძიებლად მივმართე ქუთაისის ცენტრალური არქივის დირექტორს, ისტორიის დოქტორს, ბ-ნ მერაბ კეზევაძეს, ასევე, აჭარის საარქივო სამმართველოს საზოგადოებასთან ურთიერთობის განყოფილების უფროსს, ბსუ პროფესორს, ბ-ნ თამაზ ფუტკარაძეს. ბათუმის არქივში შესაბამისი მასალა არ აღმოჩნდა (ძიებისათვის დიდ მადლობას ვუხდით ბ-ნ თ. ფუტკარაძეს). ბ-ნმა მერაბ კეზევაძემ კი მოგვანოდა ვრცელი ინფორმაცია კაპიტან გიორგი ალექსანდრეს ძე ბერიძის

შესახებ. ვფიქრობ, სწორედ ეს გიორგი ბერიძე უნდა იყოს თ. სახოკიას „მოგზაურობაში“ ნახსენები ალ. ბერიძე: როგორც ჩანს, 1897 წლის „დღიურის“ საფუძველზე 1901 წელს ეთნოგრაფიული გამოკვლევის წერის დროს თ. სახოკიას ზუსტად არ ახსოვდა ბათუმის ოლქის ზემო აჭარის ნაწილის უფროსის სახელი. გიორგი ბერიძის შესახებ მ. კეზევაძის მოძიებული საარქივო დოკუმენტი სახელწოდებით – „ბათუმის ოკრუგის ზემო აჭარის უბნის უფროსის, კაპიტან გიორგი ალექსანდრეს ძე ბერიძის სრული ნამსახურების სია, შედგენილი 1892 წლის 20 თებერვალს“ დაცულია ქუთაისის ცენტრალური არქივის ქუთაისის გუბერნიის სამხედრო-სახალხო მმართველობის ფონდში, ხოლო ამავე არქივის ქუთაისის გუბერნიის სათავადაზნაურო საკრებულოს ფონდში ინახება გიორგი ბერიძის აზნაურის წოდებასთან დაკავშირებული დოკუმენტები (ქ.ც.ა. ფ. 1. ან . 1 ს.376) (დიდი მადლობა ბ-ნ მერაბ კეზევაძეს საარქივო დოკუმენტების მოწოდებისათვის). აღნიშნული დოკუმენტების, ასევე, ერთი სხვა ცნობის საფუძველზე გიორგი ბერიძის ბიოგრაფია ასე შეგვიძლია „გავაცოცხლოთ“:

გიორგი ბერიძე დაიბადა ქუთაისის გუბერნიაში გურული აზნაურის – პრაპორშჩიკ ალექსანდრე ბერის ძე ბერიძის მართლმადიდებელ ოჯახში 1838 წლის 15 სექტემბერს. მან კარგი განათლება მიიღო ოჯახში. ოჯახშივე შეისწავლა ქართული და რუსული სამწიგნობრო ენები.

16 წლის ბიჭი 1854 წელს მოხალისედ წავიდა ოსმალეთის წინააღმდეგ ომში, ჩაირიცხა ქართულ მილიციაში და აქტიური მონაწილეობა მიიღო ოსმალეთის მიერ ოკუპირებული ქართული მიწების დაბრუნებისათვის ბრძოლაში; კერძოდ, 1854 წლის 4 ივნისს გენერალ-ლეიტენანტ ანდრონიკაშვილის ხელმძღვანელობით სოფელ ქაქუთის მიდამოებში ქართველთა და რუსთა ჯარმა ცნობილ ჩოლოქის ბრძოლაში (ეს ბრძოლა ყირიმის ომის ნაწილია) დაამარცხა სელიმ-ფაშას 34 000-იანი კორპუსი (ამ ბრძოლაში ქართულ-რუსულმა ჯარმა დამარცხებულ ოსმალოებს წაართვა 13 ქვემეხი და 36 დროშა). 1855 წლის მაისში ქობულეთთან მიმდინარე რუსეთ-ოსმალეთის საომარი დაპირისპირების დროს გ.

ბერიძე დაიჭრა, მიუხედავად ამისა, ის რუსეთის იმპერიის მე-13 ქვეითი დივიზიის მე-2 ბრიგადის მეთაურის, გენერალ-მაიორ ბრუნლერის თარჯიმნად რჩება.

1856 წელს ოფიციალურად შევიდა სამხედრო სამსახურში და გახდა უნტერ-ოფიცერი შავიზღვისპირა მე-12 სახაზო ბატალიონში. 1861-1864 წწ. გ. ბერიძე აფხაზეთში იბრძვის კავკასიის მთიელთა წინააღმდეგ, სადაც გამოჩენილი მამაცობისათვის წმ. სტანისლავის მე-3 ხარისხის ორდენით დააჯილდოვეს 1865 წელს.

1862 წლიდან გ. ბერიძე არის პრაპორშჩიკი. 1864 წლიდან – პოდპორუჩიკი, 1868 წლიდან კი – პორუჩიკი და ბატალიონის ხაზინადარი. 1875 წ. ბატალიონის გაუქმების გამო გადაყვანილ იქნა ალექსანდროპოლის 161-ე ქვეითთა პოლკში. 1876 წელს მივლინებულ იქნა გურიის პირველ ქვეითთა დრუჟინაში. 1877 წლიდან არის შტაბს-კაპიტანი. რუსეთ-ოსმალეთის 1877-1878 წწ. ომში, 1877 წლის 11-12 ივნისს ციხისძირისა და კვირიკეს შტურმისას თურქების წინააღმდეგ გამოჩენილი მამაცობისათვის დაჯილდოვდა წმ. ანას მე-3 ხარისხის ორდენით და 1877-78 წწ. რუსეთ-ოსმალეთის ომის სამახსოვრო ბრინჯაოს მედლით. 1881 წლიდან არის კაპიტანი. 1883 წ. გ. ბერიძე დაჯილდოვდა სტანისლავის მე-2 ხარისხის ორდენით, 1884 წელს კი წმ. ანას მე-2 ხარისხის ორდენით. 1888 წლიდან არის რუსეთის იმპერიის 24-ე ადგილობრივი ბრიგადის მე-2 როტის მეთაური. 1888 წლიდან 50 წლის გიორგი ბერიძე სამოქალაქო სამსახურშია; კერძოდ, 1888 წელს დაინიშნა სოხუმის ოლქის კოდორის უბნის უფროსად. 1888 წელსვე დაჯილდოვდა წმ. ვლადიმერის მე-4 ხარისხის ორდენით. 1890 წლის 15 იანვარს იგი დაინიშნა ბათუმის ოლქის ზემო აჭარის ნაწილის (უბნის) უფროსად (ბათუმის ოლქის ზემო აჭარის ნაწილის უფროსი, დაახლოებით, იმავე ტერიტორიის მმართველი იყო, რომელსაც ადრე განაგებდა შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილი). ზემო აჭარის ნაწილის უფროსის წლიური ხელფასი იყო 1326 მანეთი. გიორგი ბერიძეს ცოლ-შვილი არ ჰყავდა: 1892 წლის საარქივო დოკუმენტის შედგენის დროს 54 წლის გიორგი ბერიძე იყო დაუოჯახებელი.

„კავკაზსკი კალენდარში“ დაცული ინფორმაციის თანახმად, სავარაუდოდ, გარდაცვლილია 1898 წლის ბოლოს ან 1899 წლის დასაწყისში. ამრიგად, საარქივო დოკუმენტები ცხადყოფს, რომ თედო სახოკიას „მგზავრის ჩანაწერებში“ მოხსენიებული ზემო აჭარის ნაწილის უფროსი ალ. ბერიძე ოსმალეთის წინააღმდეგ ქართული მიწების დაბრუნების მიზნით აქტიურად მებრძოლი გიორგი ალექსანდრეს ძე ბერიძეა. რა ლოგიკური ახსნა შეიძლება მოეძებნოს თ. სახოკიას ცდომილებას?

ვფიქრობ, თ. სახოკიას ზემო აჭარაში ხელისუფლების პირველი პირის სახელად „ალექსანდრე“ იმიტომ ახსოვს, რომ ალბათ, რუსული წესის მიხედვით, გიორგი ბერიძეს ყველა მამის სახელით (ალექსანდრე) მიმართავდა. თ. სახოკიას ჩანაწერებიდან ეჭვშეუვალია, რომ გ. ბერიძემ დიდი დახმარება გაუწია ცნობილ ეთნოგრაფს ზემო აჭარაში სამეცნიერო მივლინების დროს. ჩანს, მას სხვა წვლილი აქვს ზემო აჭარაში ქართული წერა-კითხვის აღორძინების საქმეში; შესაბამისად, ლოგიკურია დაეუშვათ, რომ 1883 წლიდან 1898 წლამდე „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ წევრად მოხსენიებული სამხედრო, რომლის საცხოვრისად მითითებულია ბათუმი და რომლის შესახებაც სხვა ცნობები არ მოგვეპოვება, არის 1890-1898 წლებში მაღალი თანამდებობის პირი – ზემო აჭარის მმართველი (ბათუმის ოლქის ზემო აჭარის ნაწილის უფროსი) – გიორგი ალექსანდრეს ძე ბერიძე⁶⁴.

⁶⁴ 1879-1927 წლებში არსებული „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება“ ილია ჭავჭავაძის, იაკობ გოგებაშვილის, დიმიტრი ყიფიანის და სხვათა მიერ ორგანიზებული დიდი ეროვნული მოძრაობა იყო, რომელმაც შეძლო „ბნელ საუკუნეებში“ დეზორიენტირებულ ქართველთა ეროვნული ერთიანობის აღორძინება და საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის იდეის გაცოცხლება. „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ ბევრი წევრის შესახებ მწირო ინფორმაცია გვაქვს. ერთ-ერთი ასეთი პიროვნებაა გიორგი ბერიძე. ფართო საზოგადოებისათვის მის შესახებ დღემდე ცნობილია მხოლოდ ის, რომ იგი იყო სამხედრო, ცხოვრობდა ბათუმში და ამ ეროვნული საზოგადოების წევრი იყო 1883-1898 წლებში (<http://www.nplg.gov.ge/ilia/ka/00006958/>; დამოწმება: 01.08.2020).

ზემოთ წარმოდგენილი გარემოებების გათვალისწინებით ვფიქრობ, რომ თედო სახოკია და რუსეთის იმპერიის მიერ დანიშნული ზემო აჭარის ადმინისტრაციის ხელმძღვანელი გიორგი ბერიძე ალპურ ზონაში ავიდნენ შუბნის თემის გავლით; ღამე გაათიეს ჩირუხის საძოვრებზე (არა – ოლადაურ-მანყვალთის ზემოთ არსებულ ალპურ ზონაში) და მეორე დღეს გადავიდნენ სხალთის-წყლის ხეობაში.

თემის დასასრულს ლოგიკური კითხვა: ევროპაში განათლებამიღებული ცნობილი ეთნოგრაფი, რომელიც დეტალურად და ზუსტად აღწერს როგორც გურიის, ასევე, აჭარის სხვა ხეობების მონაცემებს, რატომ გვანვდის მწირ და რიგ შემთხვევებში დაუზუსტებელ ინფორმაციებს მარეთის ხეობის შესახებ? კერძოდ, მანყვალთა რატომ დანერა წელათისა თუ შუბნის ნაცვლად? ჩვენი პასუხი ასეთია:

ოლადაურიდან სარიჩარამდე მანძილი თედო სახოკიამ გაიარა ზემო აჭარის ნაწილის ადმინისტრაციის უფროსთან (და მის მხლებლებთან) ერთად უმოკლეს დროში; შესაბამისად, მას არ ჰქონდა საკმარისი დრო, ჩაენერა დეტალური და სანდო მასალა. საიმპერიო ხელისუფლების პირველი პირი ჩქარობდა ალპურ ზონაში ასვლას, ამიტომ მკვლევარმა ვერ იმუშავა ინფორმატორებთან. იქ, სადაც თ. სახოკიამ ადგილობრივ ოჯახებში გაათია ღამე ან დარჩა რამდენიმე დღე, იმ ადგილის შესახებ მასალა ამომწურავი და სანდოა. მარეთის ხეობაში მან ერთი ღამე გაატარა ლომან ეფენდი ქარცივაძის შვილის – ემინ-ეფენდის სახლში. ამ ღამის მასალაც დეტალურია. მეორე ღამე გაატარა ალპური ზონის ერთ-ერთ ხევში და დილითვე წავიდა სხალთის ხეობაში. ფაქტობრივად, თ. სახოკიას საერთოდ არ ჰქონდა დრო, მარეთის ხეობაში ოლადაურის ზემოთ ალპურ ზონამდე ტერიტორიაზე შეეკრიბა საკმარისი ეთნოგრაფიული თუ ლინგვისტიკური მასალა (ხეობის სახელიც კი არასწორად ჩააწერინეს). იქ, სადაც თ. სახოკიას მწირი ეთნოგრაფიული მასალა აქვს, მსჯელობას ავსებს მხატვრული ჩანარებით, ისტორიული გამოკვლევითა და „პუბლიცისტური ნიაღვრებით“. არსებითია ისიც, რომ „მარატის ხეობა“ ავტორმა

დანერა ექსპედიციიდან 4 წლის შემდეგ და მის მიერ ჩანერილი მწერი მასალა შეავსო სხვა, შესაძლოა, დაუზუსტებელი ცნობებითაც. ფაქტია ისიც, რომ „რამდენიმე სოფლის“ სახელი (ოლადაურის შემდეგ გავლილი სოფლების სახელები) ვერ ჩაინერა; წერილის წერისას კი, ჩანს, ბუნდოვნად ახსოვდა ხეობის ერთ-ერთი დიდი სოფელი მანყვალთა, მაგრამ თავი მაინც დაიზღვია და ალპურ საძოვრებზე საუბრისას გამოიყენა ფრაზა: „ეგრეთ ნოდებუ-ლი მანყვალთის საძოვრები“.

ამრიგად, დიდმა საზოგადო მოღვაწემ, ეთნოგრაფმა, მწერალ-მა და მთარგმნელმა თედო სახოკიამ 1897 წლის აგვისტოში ზემო აჭარაში მოგზაურობის დროს, სხვებთან ერთად, ხულოს შემდეგ პირველი ღამე გაათია ფურტიოში (ყადი ეფენდი ბერიძის ოჯახში; გვ. 261); მეორე ღამე – ოლადაურში (ემინ ეფენდი ქარცივაძის ოჯახში; გვ. 266)⁶⁵. მგზავრები ოლადაურიდან ჩირუხამდე ავიდნენ 1 დღეში; გაიარეს სოფლები: ოლადაური, მახალაკეთი (მახალაკი-ძები), შუბანი, ტომაშეთი, დარჩიძეები, წელათი. შემდეგ თოხაურისა და გუზლიეთის გავლით ავიდნენ ჩირუხში, რომლის ერთ მხარეს შუბნის თემის (აჭარლების) აგარები იყო, მეორე მხარეს კი – ჯინალელების (შავშელების). აქვე, ჩირუხი-ჯინალის ერთ-ერთ ხევში გაათიეს მესამე ღამე. დიდი ეთნოგრაფი, ლექსიკოგრაფი და საზოგადო მოღვაწე თედო სახოკია და მისი თანამგზავრები სწორედ ჩირუხიდან (და არა – მანყვალთის საძოვრებიდან!) გადავიდნენ სხალთის ხეობაში; გზაზე ნახეს ორი მშვენიერი ტბა (შრატინის ტბა და ყარაგოლი) და სამი ღამე (მეოთხე, მეხუთე და მეექვსე) გაათიეს სარიჩარში ხიმშიაშვილების საზაფხულო აგარაკზე (გვ. 278). ბოლო დღეს მოინახულეს სხალთის ხეობის მშვენება – ხიხანი და მეშვიდე ღამე გაათიეს ხიმშიაშვილების ბარის აგარაკზე – ქოჩახში (გვ. 288). მერვე დღეს თ. სახოკიამ ეთნოგრაფიული მასალა ჩაინერა და მერვე ღამის გასათევად

⁶⁵ ილია ქარცივაძის ცნობით, ეს სახლი აგებულია 140 წლის წინ – 1880 წელს. ლომან ეფენდი ღრმა მოხუცებულობაში მიიცვალა (მას შეხვდა ზაქარია ჭიჭინაძე 1889 წელს). ემინ ეფენდი საბჭოთა რეპრესიების მსხვერპლი გახდა 1937 წელს.

დარჩა ხიხაძირში (გვ. 202)⁶⁶. ხიხაძირიდან თ. სახოკია ჩავიდა კვატიის გავლით სხალთაში; იქიდან კი – თავოში, სადაც გაათია მეცხრე ღამე. მეათე დღეს დაბრუნდა ხულოში (შდრ., თ. სახოკია 305-ე გვერდზე წერს, რომ ხულოდან ხულომდე გზას მოანდომა ერთი კვირა; სინამდვილეში ხულოდან ხულომდე გზას მან მოანდომა 10 დღე). ამ 10 დღიდან ოლადაურიდან სარიჩარამდე მეტად საინტერესო გზას მოგზაურებმა მოანდომეს მხოლოდ 2 დღე. ამ პერიოდში კი თ. სახოკიას საერთოდ არ ჰქონდა დრო, ჩაენერა ეთნოგრაფიული და ონომასტიკური მასალა (მაგ., სამეცნიერო ჩანაწერების გასაკეთებლად დრო ჰქონდა ფურტიოში, ოლადაურში, სარიჩარზე, ხიხაძირში... იქ, სადაც დარჩა რამდენიმე დღე, ანდა, თუნდაც 1 ღამე ოჯახში გაათია).

P.S. ოლადაური – შუბანი – ჩირუხი – ხიხანის მარშრუტი დღეს აქტუალურია ტურისტული თვალსაზრისით; კერძოდ, ოლადაურში ტურისტს შეუძლია ნახოს ქარცივაძეების ისტორიული სახლი, შემდეგ – გამონათლევის ეკლესია, მახალაკიძეების ციხის ნაშთი. შუბანში ამოსულს შეუძლია ნახოს: დარჩიძეების ცნობილი ხის მეჩეთი, დარჩიძეების ბუხრისწყარო და ისტორიული გოგოლაურის ციხე. პარალელურად, ტურისტს შეუძლია ნახოს ცნობილი ტომაშეთის აბანო. დარჩიძეებიდან ჩირუხისაკენ წამოსული მოგზაური გამოივლის გოგოლაურის ციხეს, სვედიანი ისტორიის მქონე ბებერაულის ეკლესიის ნაშთს, ლეგენდარულ კუნტიჯვარს, პანტების ნასოფლარს, სადაც ერთ-ერთ ადგილს ჰქვია „გავრის ბუდეები“ (რაც ნიშნავს ქრისტიანთა ბოლო თავშესაფარს). შემდეგ: დიდი და პატარა ჩირუხის აგარები, ჩირუხის ტბები: გასალიანი და შრატიანი; ჩირუხის ჩანჩქერი, არსიანის მთაგრეხილის განუმეორებელი ქედები და ერთ-ერთ ქედზე არსებული გადმოსახედი – თავკალვა⁶⁷. თავკალვადან ტურისტს შეუძლია გადავიდეს სხალთისწყლის ხეობაში და ნახოს: ყარაგოლის

⁶⁶ როგორც ჩანს, ამ დროს ის უკვე დამოუკიდებლად, გიორგი ბერიძის გარეშე, მოძრაობდა.

⁶⁷ <https://www.facebook.com/CHIRUKHI/photos/a.801679243283024/1371861142931495/?type=1&theater..>

ტბა, შუამთის ტბები, ხიმშიაშვილების ნასახლარი და შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილისა და მისი დედის – დუდიხანუმ ბეჟანიძის საფლავი (სოფ. ქოჩახში) და მოგზაურობა დაასრულოს 2000 მეტრზე არსებული ხიხანის ცნობილ ციხეზე ასვლით.

ISBN 978-9941-480-94-2

9 789941 480942